

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com

Türkiye'nin İhracata Yönelik Ekonomi Politikalarında Avrasya'nın Stratejik Önemi

Mert Bilgin

Yrd. Doç. Dr., Doğu Üniversitesi, Uluslararası
İlişkiler Bölümü

Bu makaleye atıf için: Bilgin, Mert, "Türkiye'nin İhracata Yönelik Ekonomi Politikalarında Avrasya'nın Stratejik Önemi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 2, Sayı 7 (Güz 2005), s. 87-124.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayınlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi

Söğütözü Cad. No. 43, TOBB-ETÜ Binası, Oda No. 364, 06560 Söğütözü | ANKARA

Tel: (312) 2924108 | Faks: (312) 2924325 | Web: www.uidergisi.com | E- Posta: bilgi@uidergisi.com

Türkiye'nin İhracata Yönelik Ekonomi Politikalarında Avrasya'nın Stratejik Önemi

Mert BİLGİN*

ÖZET

Türkiye'nin siyasi anlamdaki bir Avrasya'da kendine yer edinmesi pek mümkün görünmemektedir. Buna karşın Avrasya'ya ekonomik bir anlam yüklendiği ölçüde Türkiye için bir avantaj belirecektir. Bunun en önemli koşulu ise Türkiye'nin önemli miktarda enerji ithalatı yaptığı Avrasya ülkeleri ile gerçekleştirmiş olduğu alım sözleşmelerini iyileştirmek ve giderek daha önemli pazarlar haline gelen bu ülkelere TURQUALITY® kavramı altında güçlendirilmiş markalarla ihracatını artırmaktadır. Böyle bir konumlanma ile; 1- Avrasya ülkelerinden yapılan ithalatın yüksek fiyatlara maruz kalmasından kaynaklanan dezavantajlara, 2- AB ile Türkiye'den çok daha önce bütünleşen ya da bütünleşecek olan Doğu Avrupa ülkelerinden gelen baskılara, 3- Avrasya Gümrük Birliği'nden kaynaklanacak yeni sorunlara, 4- Özellikle tekstilde baş gösterecek küresel bir fiyat rekabetine daha güçlü markalarla cevap verebilecektir. Bu yapıda düşünülmesi gereken Avrasya, Avrupa'nun alternatifini değil, Türkiye'nin kendisini "Avrasya Kaplanı" olarak konumlandırabileceği bir fırsatlar alanını ifade etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Avrasya, Türk Dış Ticareti, İhracat, İhracat Politikaları

Strategic Importance of Eurasia for Turkey's Export-Oriented Economy Policies

ABSTRACT

It is almost impossible for Turkey to find a room in Eurasia based on its political meaning. However the more Eurasia is assigned an economic meaning, the more Turkey can benefit from its advantages. The necessity to ameliorate the terms of the energy agreements signed with Eurasian energy exporters and to increase exportations to these countries through strong brands fortified by the concept of TURQUALITY® are the two preconditions of this. By this positioning Turkey will better respond to the forthcoming pressures from; 1- High costs of energy and raw materials imported from Eurasian countries. 2- Full EU membership of East European countries, 3- Eurasian Customs Union, 4- Global price competition especially in the textile sector. Eurasia, which should be considered within this structure, does not indicate an alternative against Europe, but rather offers opportunities along which Turkey has the potency to position itself as a "Eurasian Tiger" if it manages to overcome these pressures.

Key Words: Eurasia, Turkish Foreign Trade, Export, Export Policies

* Yrd. Doç. Dr., Doğu Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi
ULUSLARARASI İLİŞKİLER, Cilt 2, Sayı 7, Güz 2005, s. 87-124.

Giriş

Avrasyacılık tarihsel olarak bazı Rus düşünürlerin Rusların Avrupalı ya da Asyalı olmadığı ve kendine has tarihsel ve kültürel özellikleri barındıran bir coğrafyada yer aldığı fikrinden hareketle geliştirdikleri bir kavramdır. Birinci Dünya Savaşı sonrası özellikle Bulgaristan'da göçmen olarak yaşayan Ruslar arasında Avrasya'ya özlem bir nevi siyasi proje halini almıştı. Nitekim kavramın odağında yer alan siyasi tez olarak kendisini dönüştürecek metin, 1921'de Sofya'da Rusça olarak yayınlanan *Doğu'ya Göç* kitabıdır. Bu yıllarda Prens Trubetskoy tarafından yürütülen Avrasyacılık fikri, daha sonra Rus ekonomist Peter Savitsky ile ideolojik hareket niteliğini kazanmıştır. Savitsky'nin *Rus Coğrafyasının Özgüllükleri ve Bir Başka Bağımsız Dünya Olarak Rus Coğrafyası* adlı Rusça kitapları, 1927 ve 1931'de ilan edilecek Avrasya manifestolarına ön ayak olmuştur.¹ Bu dönemden başlayarak Avrasya'nın coğrafi ve ideolojik tanımı üzerine farklı yaklaşımlar ortaya çıkmış olsa da, hepsindeki ortak husus Baltık, İstanbul ve Akdeniz'in Avrasyacılık içinde yer almamasıdır. Bu anlayış çerçevesinde Türkiye'nin Avrasya coğrafyası içerisinde değerlendirilmemesinde, Avrasyacılığın siyasi ve kültürel temelli olması önemli bir rol oynamıştır.

Sovyet döneminde ikinci plana atılan Avrasya kavramı Rus düşün yaşamında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla beraber yoğun bir şekilde tekrar gündeme gelmiştir. Belirtmek gerekir ki, başta Aleksandr Dugin olmak üzere pek çok Rus aydını için, Türkiye'nin Avrasya'nın siyasi ve kültürel tanımında yer bulması kolay değildir.² Nitekim, siyasi ya da kültürel bir tanıma dayalı Avrasya içerisinde Türkiye'nin Azerbaycan dışındaki eski SSCB ülkeleriyle Rusya Federasyonu'nun (Rusya) çıkarlarını gözetmeden nüfuzunu arttırması pek mümkün görünmemektedir.³ Buna karşın Avrasya'ya ekonomik bir anlam yüklediği ölçüde, Avrasyacılık Türkiye için avantaj ifade edebilecektir. Bu çerçevede Türkiye ve Rusya'nın 2001'de imzaladığı *Avrasya Eylem Planı*'nda belirtildiği gibi, Avrasya coğrafyası siyasal endişelerin oluşturduğu rekabet değil; ticari ve ekonomik ilişkilerin öncelikli rol oynadığı bir işbirliği alanı olmalıdır.⁴ Aslında bu plan, Rusya'da çok tartışılan ve "Yeni Avrasya" olarak tabir edilen Rusya'nın ilişkilerini sadece Avrupa bağlamında değil, Asya'ya da önem vererek tanım-

¹ Bkz. Boris Ishboldin, "The Eurasian Movement", *Russian Review*, Cilt 5, No 2, Bahar 1946, s. 64-73.

² Bkz. Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği-Avrasyacı Yaklaşım*, İstanbul, Küre Yayınları, 2004.

³ Bkz. Mert Bilgin, "The Emerging Caspian Energy Regime and Turkey's New Role", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt 34, 2003, s. 1-23.

⁴ Kürşad Tüzmen, "Türkiye'nin AB'ne Üyelik Sürecinde Rusya ile İlişkilerimiz", *Asomedy*, Kasım-Aralık 2004.

laması gereğinin ekonomik yansımasıdır.⁵ Bu nedenle, Türkiye'nin Avrasya ile dış ticaretinin artması, Türkiye'yi Avrasyacılık dışına iten tarihsel olumsuzlukları bertaraf edebileceği gibi, "Yeni Avrasya" bağlamında Türk ihracatının bölgesel işbirlikleriyle güçlenmesini sağlamak suretiyle, Avrupa'ya yönelik aşırı bağımlılığını dengeleyecektir. Bu iki husus bir arada düşünüldüğünde, Avrasya ile arttırılacak işbirliğinin Türkiye'nin Avrupa ile bütünleşmesini engelleyecek bir gelişme değil, bu bütünleşmenin faydalarına hanel getirmeyen, bununla beraber eksikliklerini tamamlayan stratejik bir girişim olduğu ortaya çıkar. Nitekim bu bölümde de esas olarak Avrasya'nın Türkiye'nin Avrupa'yla bütünleşme projesinin alternatifi değil, Avrupa ile ticari ilişkilerinin stratejik tamamlayıcısı olduğu vurgulanacaktır.

Avrasya, Türkiye için siyasi bir dış politika seçimi olmasından öte, dış ticareti açısından giderek artan öneminden dolayı ekonomik bir zorunluluktur. Başka bir deyişle, Türkiye için Avrasya ihracata dayalı gelişimine ivme katacak bir coğrafya olması açısından stratejik öneme sahiptir. Bu önem iki boyutludur. Öncelikle, Avrasya coğrafyasındaki ülkelerden Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve İran, Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılamaya yönelik petrol ve gaz üreticisidirler. İkinci olarak, başta bu ülkeler olmak üzere Avrasya, Türkiye'nin ihracatında 1980 sonrası görülen çarpık gelişmeye sağlıklı bir yapı kazandırabilecek gelişmekte olan pazarlardan mütevellittir.

Türkiye'nin Avrasya ülkeleriyle ticaretini arttırması, karşılıklı prensibi içerisinde tüm paydaşlara önemli fırsatlar sunmaktadır. Buna karşın, Türkiye'nin SSCB'nin yıkılmasıyla dünya piyasalarıyla buluşan Sovyet sonrası ülkelerin ve sınır komşularının sunduğu ekonomik avantajlardan yeteri kadar faydalanamadığı ve Avrasya'yı Orta Asya ve Kafkaslardaki Türk cumhuriyetleri merkezinde siyasi ve kültürel bir nüfuz arttırma bölgesi olarak görmekle, önemli ekonomik fırsatları kaçırdığı da belirtilmelidir. Türkiye'nin kalkınması için ihracatın önemi anlaşıldıkça, Avrasya'nın ihmal edilemeyecek kadar önemli bir enerji tedarikçisi ve gelişen bir pazar olduğu husus daha belirgin hale gelecektir.

Avrasya'nın Türkiye'nin 1980 sonrası dönüşümünün sağlıklı veçhelerini giderebilecek ne tür fırsatlar sunduğunu görebilmek için mevcut durumun çıkmazlarını ele almak gereğinden hareketle, bu bölümde öncelikle 24 Ocak kararlarıyla başlayan "ihracata dayalı kalkınma" modelinin bir yandan ihracatla, diğer yandan dış politikaya yönelik politika seçenekleriyle nasıl bir etkileşimde olduğu ele alınmaktadır. Daha

⁵ Graham Smith, "The Masks of Proteus: Russia, Geopolitical Shift and the New Eurasianism", *Transactions of the Institute of British Geographers*, Cilt 24, No 4, 1999, s. 481-494.

sonra Türkiye'nin ihracatında önemli yer tutan ürün ve coğrafya dağılımının dünya ihracatı içerisindeki yeri belirlenerek, çalışmanın temel önermesi olan "Türkiye'nin dış ticaretinde Avrasya seçeneğine daha çok önem vermesinin stratejik önemi" ortaya konulmaktadır. Bu gereksinim aynı zamanda, Türkiye için muğlâk olan Avrasya'nın siyasi tanımından öte, daha açık bir ekonomik tanım yapılması gerekliliğini gündeme getirmektedir. Buna göre, Türkiye için Avrasya seçeneği ekonomik gerçeklerden hareketle öncelikle Avrupa dışı sınır komşularıyla eski SSCB ülkelerini içermeli, daha geniş platformdaki siyasi arayışlar buradan hareketle ekonomik işbirliği temelinde kurulmalıdır.

İthal İkamesinden İhracata Yönelik Sanayileşmeye Geçiş

Türkiye ekonomisi 1950'li yıllardan beri geçici büyüme dönemlerini takip eden kriz ortamlarından oluşan bir özelliğe sahip olmuş, 1960'da Devlet Planlama Teşkilatı'nın kuruluşunun ardından 1963'de girilen planlı büyüme modeli dahil, kalkınma girişimleri orta vadede başarılı olamamıştır.⁶ 1954'te dünya tahıl fiyatlarının hızla düşmesiyle o güne değin toplam yatırımlar içerisindeki payı % 60 olan devlet, sanayileşme gereğinden hareketle bu payını daha da arttırmıştır.⁷ 1960-1979 arasında ithal ikameci endüstrileşme stratejisi izleyen Türkiye, bu dönemde yüksek büyüme oranlarını yakalamasına rağmen, büyüme dönemlerini takiben ciddi sıkıntılar çekmiştir. Bu nedenle 24 Ocak 1980'de liberalleşme yönünde alınan kararlar bir dönüm noktası olmuş, Türkiye dışı açık serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini başlatmıştır. Bu kararların alınmasını sağlayan ya da uygulanmasını gerekli kılan temel neden, 1974'de başlayan ödemeler dengesi sorununun, 1977'de iyice yoğunlaşması sonucu ortaya çıkan cari açığın sürdürülebilir olmayışıdır. İthal ikamesi mantığıyla kurulan ulusal sanayileşme modelinin fiyatları sürekli artan yatırım ve ara mallar ithalatını gerektirmesi, bu arada tarım ürünleri ve geleneksel ihraç mallarının fiyatlarının görece düşük kalması, bu dönemde ithalat-ihracat dengesini Türkiye aleyhine bozarak, borç yükünün sürekli artmasına neden olan bir kısır döngüyü başlatmıştır. Giderek daha ağır sonuçlar doğuran bu kısır döngünün çözülebilmesi için 1977-1980 arasında ihracatın artırılması yoluyla döviz darboğazının çözülmesi, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin bütçedeki yükünün azaltılması ve son olarak enflasyonun dizginlenmesi amaçlarıyla oluşturulan ekonomi politikaları hayata geçirilmiş, fakat hem uygulanış hem de sonuç olarak başarısız olunmuştur.

⁶ Arslan Başer Kafaoğlu, *Türkiye Ekonomisi: Yakın Tarih 1*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004.

⁷ Ahmet İnel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul, Birikim Yayınları, 2001, s. 207.

24 Ocak İstikrar Programı çerçevesinde alınan kararları bu açıdan değerlendirmek gerekir. Bu kararlarla fiyatların liberalleştirilmesi ve faizlerin serbest bırakılması gibi o gün için radikal sayılacak hamlelerle piyasa ekonomisinin oluşturulması hedeflenmiş, ithal ikamesinden ihracata yönelik sanayileşme modeline geçiş süreci yabancı sermayenin çekilmesiyle güçlendirilmeye çalışılmıştır. Program dahilinde kambiyo rejimi serbestleştirilmiş, kotalarının kaldırılmaya başlanması ile ithalat serbest bırakılmıştır. Bu dönemde Türk Lirasının (TL) sürekli değer kaybetmesi, Türk menşeli ürünlerin yurt dışı rekabet edebilirliğinin yükselmesi anlamında olumlu karşılanmış, ihracatın artması için yeni teşvikler verilmiştir. Bu teşvikler ihracata verilen kredi faizlerinin düşük tutulması, ihracata dönük yapılan üretimde kullanılan girdi, ara mamül ve ekipmanın gümrük indirimleri ve muafiyetleri yoluyla cazip kılınması, döviz kredilerinin yaygınlaştırılıp görece ucuzlatılması gibi uygulamaları içermiştir.

Türkiye'yi döviz darboğazına ittiği söylenen ithal ikameci anlayıştan ihracata dönük sanayileşme modeline geçiş, yukarıda değinilen liberalleşme sürecine koşut olarak ithalat mevzuatında da bazı değişikliklerle tamamlanmıştır. Öncelikle gümrük vergileri önemli oranda düşürülmüş, 1983'de ithalatın serbestleştirilmesi politikaları doğrultusunda fon uygulamasına geçilerek önceleri izne bağlı mallar listesinde yer alan birçok ürünün ithalatı Toplu Konut Fonu kesintisi ödenmesi suretiyle serbest bırakılmış, 1984'te ise kambiyo rejiminin serbestleştirilmesi ile ithalat rejiminin liberalleşmesi daha da ivme kazanmıştır. 1985'te Serbest Bölgeler Kanunu ile bu bölgeler özel indirim ve uygulamalara tabi tutulmuş, böylelikle dış ticaret pastasının genişletilmesi hedeflenmiştir.

14 Nisan 1987 Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na (AT) üyelik başvurusunda bulunarak uyum çalışmalarını başlattığı tarih olarak kayıtlara geçmiştir. AT'ye üyelik süreci beklentilerin artmasına koşut olarak ekonominin serbestleştirilmesi sürecini daha da hızlandırmıştır. 1989'da yabancı sermayeye teşvikler sağlayan yatırım ve kar transferi gibi konularda bürokrasiyi azaltan *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 30 Sayılı Karar* çerçevesinde, 24 Ocak kararları bünyesinde yer alan ihracata yönelik sanayileşmenin artan yabancı sermayeyle desteklenmesi hedefine ulaşma adına önemli bir mesafe kaydedilmiştir. 1990'da TL'nin konvertibilitesinin ilan edilmesi 24 Ocak kararları çerçevesinde Türkiye ekonomisinin yeni bir döneme girmiş olduğunu göstermiştir. Bu dönemde temel hedef AT ile gümrük birliği sonrası tam üyelik olarak belirlenmiştir.

Tüm bu yapısal düzenlemelerin Türkiye'nin dünya ekonomisi ile bütünleşmesini hedeflediği açıktır. Buna karşın yapılan reformların büyüme etkilerinin daha yapısal bir çerçevede incelenmesi halinde ilk bakışta görünmeyen bazı sorunlar belirmektedir.⁸ 1980'de başlayan bu süreç ithal ikamesinden ihracata yönelik sanayileşme modeline geçişi temel hedef olarak belirlediğine göre, bu dönemi Türkiye'nin ithalat/ihracat dengesinde nerede yer aldığının iyi belirlenmesi gerekir. Türkiye ihracatının dünya toplam ihracatı içerisindeki yeri incelendiğinde, tablo 1'den de görüleceği üzere 1950'de % 4,5 olan pay, 1980'lerin sonuna değin sürekli düşüş göstermiş, daha sonra artış eğilimi kazanarak 1990'da % 3,8'e çıkmıştır.

Tablo 1: Türkiye'nin Dünya Ticareti İçindeki Payı (Milyar \$)

Yıllar	Türkiye İhracat		Dünya İhracat		Türkiye'nin Payı (%)
	Değer	Z. Endeks	Değer	Z. Endeks	
1950	0,263	100	58	100	4,5
1960	0,321	122	118,2	204	2,7
1970	0,588	183	286,4	242	2,1
1980	2,91	495	1883	657	1,5
1990	12,96	443	3360	178	3,8

Yıllar	Türkiye İthalat		Dünya İthalat		Türkiye'nin Payı (%)
	Değer	Z. Endeks	Değer	Z. Endeks	
1950	0,286	100	60,1	100	4,8
1960	0,468	164	124,1	206	3,8
1970	0,948	203	300,4	242	3,2
1980	7,909	834	1928,6	642	4,1
1990	22,302	282	3450	179	6,5

Kaynak: DTM; <http://www.dtm.gov.tr/ead/ekolar1/Dtgos.htm>.

Bu arada 1950'de % 4,8 olan Türkiye'nin dünya ithalatı içindeki payı, 1960'da % 3,8 1970'de % 3,2 1980'de % 4,1 1990'da ise % 6,5 olarak belirlemiştir. 1990, 24 Ocak kararlarıyla başlayan liberalleşme sürecinin sonuçlarını yansıtmaması açısından ilginçtir. 1970'de 600 milyon doların biraz altında olan ihracat, 1980'de neredeyse 3 milyar dolar olarak gerçekleşmiş, 1990'a kadar da beş kattan fazla artarak 13 milyar dolara

⁸ Nurhan Yentürk, "Ajustement et accumulation: La Turquie", *Canadian Journal of Development Studies*, Cilt 19, No 1, 1998, s. 55-78.

yaklaşmıştır. Aynı süreçteki ithalat artışı ise daha çarpıcı olmuştur. Nitekim 1970'de 1 milyar doların, 1980'de ise 8 milyar doların biraz altında tamamlanan Türkiye'nin ithalatı, 1990'da 22 milyar doları aşmıştır.

1980'li yıllar boyunca devam eden liberalleşmenin, ithalatı ihracata nazaran daha çok teşvik ettiği görülse de, dış ticaret hacminin genişlemesi küresel değişimlerin ışığında iyi bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Aynı zaman diliminin sonunda dünya piyasalarındaki gelişmeler ve 1989'da başlayan SSCB'nin çözülüşü, küresel güçlerin sınır tanımadan bütün pazarları etkisi altına aldığı bir dönemi başlatmıştır. 24 Ocak kararları ile başlayan Türkiye'nin liberalleşmesi, aslında bu gelişmeler etkisini arttırmadan pozisyon alınabilme imkânı tanınması açısından önemli bir katkı sağlayabilirdi. Normal şartlar altında Türkiye'nin 1990'lı yılları, eski sosyalist ekonomilerden türeyen geçiş ekonomilerine nazaran çok daha sağlıklı bir şekilde geçirmesi beklenirdi. Buna karşın, Türkiye SSCB'nin dağılmasıyla artan küresel baskılara iç dinamikleri ve geçirdiği siyasal buhranların etkisiyle yeteri kadar hazırlanamamış ve belki de geçiş ekonomilerinden daha sağlıksız bir şekilde kendisini küresel rüzgârlara kaptırmıştır.⁹ Bu ortamda 5 Nisan 1994 tarihli kararlar çerçevesinde açılımı yapılan reform paketi neo-liberal politikaların uygulanma sürecinin ilk adımını teşkil etmiştir.¹⁰ Küreselleşme rüzgârıyla birlikte IMF'nin etkisini üzerinde daha çok hissetmeye başlayan Türkiye, 1953'de taraf olduğu 1947 tarihli Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın (GATT) 1 Ocak 1995'te daha geniş yetki ve sorumluluklarla yeni bir kurumsal yapıya, yani Dünya Ticaret Örgütü'ne dönüşmesiyle dış ticaret mevzuatının liberalleştirilmesine yeni bir ivme kazandırmıştır.¹¹ Buna bir de AB ile yapılan Gümrük Birliği anlaşması eklenince, Türkiye 24 Ocak kararlarıyla başladığı dışa açılma politikasında geriye dönüşü çok zor bir yola girmiştir. Bu şekilde ortaya çıkan dünya ekonomisiyle liberalleşme yoluyla bütünleşme süreci, ihracata yönelik büyüme için temel araç olarak belirmiş, AB ile imzalanan Gümrük Birliği ve bu bölgeyle olan dış ticaret dönüşümün temel unsuru haline gelmiştir. Böylece Türkiye'nin dönüşüm sürecinde iç dinamiklerinin evriminden çok, dış baskılara verilen cevaplar temel rol oynamaya başlamıştır.

Türkiye'nin ithal ikamesinden ihracata yönelik büyüme modeline geçiş gibi son derece sancılı bir dönüşümü, uluslararası kurumlarla yakın ilişki içerisinde tamamlaması önemli ölçülerde gerekli bir husustu. Buna karşın bu etkileşimin daha iyi yönetilebileceği de bu dönemle be-

⁹ Bkz. Erinc Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

¹⁰ İlker Parasız, *1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, Bursa, Ezgi Yayınları, 1998.

¹¹ Douglas A. Irwin, "The GATT in Historical Perspective", *The American Economic Review*, Cilt 85, No 2, 1995, s. 323-328.

raber ortaya çıkan ve Türkiye'nin dönüşümünü önemli ölçüde çarpıklaştıran birbirini takip eden üç krizle daha iyi anlaşılmıştır. Türkiye 1980'li yıllarla birlikte başladığı ihracata dayalı kalkınma stratejisinde dünya ekonomisi ile bütünleşmenin bedellerini öderken, nimetlerinden tam anlamıyla faydalanamamıştır. Bu bedellerin sıcak para hareketiyle tetiklenen 1994, 2001 ve 2002 krizleriyle ödendiği ve ödenmekte olduğu açıktır.¹² Buna mukabil Türkiye, büyüme stratejisinin ana amacı olan ihracatında sağlıklı bir gelişmeyi tam olarak yakalayamamıştır. Bu sağlıksızlıkta Türkiye'nin ihracat gelişiminin tarihsel olarak dış faktörlerle belirlenmekte olması etkin olmuştur.¹³ Nitekim, Türkiye'nin 1980 sonrası deneyiminde Avrupa pazarlarına yönelebilmek kapasitesine sahip özel sektör ve kamu kurumlarının 1995 sonrasında ihracata yönelik bir yeniden yapılanmaya girerken, başta tarım ile orta ve küçük ölçekli sanayi işletmeleri olmak üzere diğer üreticilerin kendilerini yeniden konumlandıramadıkları görülmektedir. Gümrük Birliği anlaşmasının imzalanmasındaki tez canlılığın Türkiye'nin üretim kompozisyonuna olan olumsuz etkisi, Avrupa Birliği üyesi olan ülkelerin tamamının "Önce üyelik sonra Gümrük Birliği" koşulunun ne kadar yerinde olduğunu göstermiştir. Bu süreçte Türkiye dış ticaretinde Avrupa'ya neredeyse bağımlı hale gelmiş, dünyanın diğer pazarlarını başta komşuları olmak üzere ihmal etmiştir. Sonuçta coğrafi ve sektörel olarak Avrupa'ya yapılan ihracat kalemlerine bağımlılık belirmiş, dış ticaret dengesi büyük ölçüde Türkiye'nin aleyhine cereyan eden açıklar üzerine kurulmuştur.

Bu noktada Avrasya'nın önemi daha sarıh bir şekilde belirlemektedir. Türkiye bu bölgeyle ilişkisini geliştirdiği ölçüde dış ticaret dengesinde arzulan düzeyleri yakalayabilecek ve böylelikle 1980 sonrası dönüşümde karşılaştığı krizlerdeki cari denge etkisini kendi lehine tesis edebilecektir. Ekonomik dönüşüm sağlıklı bir yapıya büründüğü anda dış politika seçeneklerinin artacağı gerçeği Avrasya'nın sunduğu ekonomik avantajların arkasındaki stratejik önemi ortaya çıkarır.

Stratejik İhracat için Avrasya'yla Bölgesel İşbirliği

Avrasya'nın Türk dış ticareti için taşıdığı önem ve Türk ihracatçısının Avrupa'ya bağımlı hale gelmesinden mütevellit çarpıklıkları düzeltecek imkânları nasıl sunduğu bu alt bölümde ele alınacaktır. Bu girişimin öncekilerden farkı kendisine anlam veren insiyatifin siyasi değil eko-

¹² Bkz. Ziya Öniş, "Globalisation and Financial Blow-Ups in the Semi-Periphery: Perspectives on Turkey's Financial Crisis of 1994", *New Perspectives on Turkey*, Cilt 15, Kış 1996, s. 45-64; Ercan Uygur, "Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri", *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 2001/1, 7 Nisan 2001, s. 8.

¹³ Robin Barlow ve Fikret Şenses, "The Turkish export boom: Just reward or just lucky?", *Journal of Development Economics*, Cilt 48, No 1, Ekim 1995, s. 111-133.

nomik olmasıdır. Bu noktada sorgulanması gereken husus, Türk girişimcisinin sistemli bir insiyatifle desteklemek istediği Avrasya pazarlarıyla buluşma isteğinin Avrasya ve Türkiye'nin mevcut ekonomi politikalarıyla ne ölçüde uyduğudur? Türkiye'nin AB ile bütünleşme sürecine girdiği bir dönemde Gümrük Birliği'ni terk edip Avrasya'da arayışlara girmesi makul değildir. Bununla beraber Avrasya'ya özellikle komşularla yapılacak bölgesel işbirlikleri ile ağırlık verilmesi artık kaçınılmaz bir gereksinimdir.

1980 sonrası Türkiye'nin liberal dönüşümünde Avrasya'nın ekonomik öneminin neden tam olarak idrak edilmediği hususunun öncelikle irdelenmesi gerekmektedir. Türkiye'nin uluslararası kurumlarla etkileşimle devam ettirdiği neo-liberal dönüşümde, AB ile girdiği Gümrük Birliği dış ticaretine çok özgül bir veçhe katarken, Türkiye aynı zamanda 1990'lı yıllar boyunca Avrasya'da özellikle Orta Asya ve Kafkaslar odağında işbirliği arayışlarına girmekten de kaçınmamıştır.¹⁴ Türkiye'nin bu dönemdeki faaliyetleri, Hazar'daki enerji kaynakları ile bu bölgedeki pazarların kontrolü üzerine bir yandan Rusya, öte yandan İran'la bir güç yarışına dönüşmüştür. Bu güç yarışında Türkiye'nin bu bölgede yer alan ülkelerin tarihsel sürekliliğini yeterince iyi algılayamaması, başta Özbekistan nezdinde olmak üzere Rusya'nın yerini almaya çalışan yeni "büyük ağabey" olarak telakki edilmesini beraberinde getirmiş, bu da ileriki yıllara kadar taşınacak bazı güvensizlikleri doğurmuştur.

Buna karşın belirtilmelidir ki, Türkiye'nin Avrasya ülkeleri arasındaki etkileşimi yoğunlaştıran önemli girişimleri de olmuştur. Nitekim Türkiye Karadeniz'e kıyısı olan on bir devletin 1992'de İstanbul'da biraraya gelerek kurdukları Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) örgütüne işlerlik kazandırmak isteyen ülkelerin başındaydı. Türkiye Avrasya'daki arayışlarını sadece KEİ ile değil, aynı zamanda bir anlamda eski CENTO'nun uzantısı olan Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) ile de pekiştirmek gayretinin içinde olmuştur. Türkiye, Pakistan ve İran arasındaki ilişkilerin pekişmesi hedefiyle 1985'de oluşturulan ECO ve KEİ'ye paralel olarak, Türkiye 1992'de Türkî cumhuriyetleri önce Ankara, sonra İstanbul zirvelerinde buluşturarak ortak hareket noktaları oluşturmaya çalışmıştır.¹⁵ Ayrıca 1992'de Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nı (TİKA) kurarak, Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk cumhuriyetleriyle ortak işbirliği platformu yaratmayı hedeflemiştir.

¹⁴ Bkz. Mustafa Aydın, "Turkey and Central Asia: Challenges of Change", *Central Asian Survey*, Cilt 15, No 2, 1996, s. 157-177.

¹⁵ Bkz. Mert Bilgin, *Avrasya Enerji Savaşları*, İstanbul, IQ Yayınları, 2005, s. 65.

Ne var ki bu arayışlar Türkiye'nin bu bölgeyi ekonomik fırsatlardan öte siyasi endişelerle değerlendirmesi, özellikle ekonomik krizlerle bezeli 1990 sonrasında iç dengelerinin dış politika seçeneklerini daraltması ve son olarak AB ile başlayan bütünleşme sürecinin yarattığı ihracatın aşırı oranda Avrupa'ya yönelmesi gerçeğiyle sonuç vermemiştir. 1990'lı yıllarda sonuç vermeyen bu işbirliği arayışları, bir ekonomik gerçek olarak 2000'li yıllarla beraber Türkiye'nin gündemine yeniden girmiştir. AB ile yapılan Gümrük Birliği'nin Avrupa'ya ihracat yapabilen Türk firmalarının rekabet edebilirliğini arttırdığı yadsınamaz bir gerçekken, Türkiye'nin sağlıklı bir büyüme yapısına kavuşabilmesi için tarım ve geleneksel üretim dahil, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin ihracata yönelik üretim-pazarlama bütünlüğü içerisine girerek aşama kaydetmesi gerektiği de açıktır.

Türkiye'nin 1980 sonrası geçirdiği dönüşümün tam anlamıyla meyvesini verememesinin sebebi bu sürecin iyi yönetilememesi sonucunda ihracatta hem coğrafi hem de sektörel çarpıklıkların vuku bulmasıdır. Başka bir deyişle, mevzuatını değiştiren, liberalleşen ve dünya ekonomisiyle bütünleşen Türkiye'nin gerçek ekonomisi, bu dönüşümü olumlu sonuçlara çevirecek bir yeniden yapılandırılmadan yoksun kalmıştır. Planlamayı devletin özel sektörle çatıştığı bir ortamda yaşayan Türkiye, 1980 sonrasında serbest piyasa ekonomisine geçişi plansızlıkla özdeşleştirmekle, yapısal sorunlarını farklı kılıklarla yeni döneme taşımıştır. Üstelik Türkiye dünya ile bütünleştiğini sandığı bir zamanda komşularından uzaklaşmıştır. Sektörel ve coğrafi çarpıklığın ihracata olumsuz yansımaları, dış ticaretin Türkiye'nin potansiyelini yansıtamayacak boyutlarda geliştiği hususuyla daha iyi anlaşılabilir.

Tablo 2: Dış Ticaretin Gelişimi (Milyon dolar)

YILLAR	2000	2001	2002	2003	2004	2004 (Ocak)	2005 (Ocak)
İHRACAT	27.775	31.334	36.059	47.253	63.017	4.608	4.624
İTHALAT	54.503	41.399	51.554	69.340	97.341	6.292	6.959
DIŞ TİCARET HACMİ	82.278	72.733	87.613	116.593	160.358	10.900	11.582
DIŞ TİCARET AÇIĞI	-26.728	-10.065	-15.495	-22.087	-34.324	-1.684	-2.335
İHRACAT / İTHALAT	51,0	75,7	69,9	68,1	64,7	73,2	66,4
İHRACAT / GSMH	13,9	21,5	19,9	19,8
İTHALAT / GSMH	27,3	28,4	28,5	29,0

Kaynak: DTM; <http://www.dtm.gov.tr>.

Türkiye'nin dış ticaret hacminin gelişimi doğrusal zaman çizgisinde olumlu, dünya ticaretinin gelişimiyle karşılaştırıldığında iç açıcı olmayan, yapısal değişimin gitmekte olduğu yön açısından ise aydınlık olmayan bir tablo çizmektedir. Doğrusal bir zaman karşılaştırması yapıldığında, 24 Ocak kararlarının ithal ikamesinden ihracata yönelik kalkınmaya geçişte bir milat olduğu ve 1980'e kadar küçülen Türkiye'nin dünya ticareti içerisindeki hacminin, o yıldan itibaren artmaya başladığı ortaya çıkar. 2000 sonrası değerlendirildiğinde dikkati çeken husus, ihracatın istikrarlı bir oranda büyüğüdür. 2000'de 27,7 milyar dolar olan ihracat, 2004'te 63 milyar dolara ulaşmıştır. Buna karşın 2000-2002 arası yakın aralıklarda dalgalanan ithalatın, bu tarihten itibaren giderek artan bir ivmeyle büyüğü de vurgulanmalıdır. Nitekim 2000'de 54,5 milyar dolar olan ithalat, 2004'te 97 milyar doları geçmiştir. Sonuçta, 2000'de 26 milyar doların biraz üzerinde olan dış ticaret açığı, 2001'de 10 milyar dolar, 2002'de 15,4 milyar dolar, 2003'de 22 milyar dolar olup, 2004'te 34 milyar doları geçmiştir.

Dış ticaret açığının büyümesinde, tamamlanan liberalleşme süreciyle hayata geçirilen yapısal reformların derinliği karşısında, ihracat performansının coğrafi ve sektörel çarpıklık nedeniyle yetersiz kalmasının etken olduğu görülür. Türkiye açısından coğrafi çarpıklık ihracatın öncelikli olarak Avrupa Birliği ülkelerine yönelirken dünyanın geri kalanının ihmal edilmesidir. Nitekim dünya ihracatının % 37'sinin yöneldiği AB ülkeleri, Türkiye ihracatının % 52'sini almakta, buna karşın dünya ihracatında % 24'lük bir yeri olan Asya ile % 22'lik bir yeri olan Kuzey Amerika'ya Türkiye'nin yaptığı ihracatın toplam içerisindeki payları sırasıyla % 3 ve % 11 olarak belirlemektedir.¹⁶ Burada belirtilmesi gereken diğer husus, 1980'lere kadar tarım ürünlerinden oluşan Türkiye'nin ihracatının artık % 82'sinin sanayi ürünlerinden, sanayi ürünlerinin ise % 34'ünün tekstil ve konfeksiyondan oluştuğu; bu arada otomotiv, yarı mamül ve kimyasallarda dünya pazarının büyümesine koşut olarak gelişim sağlandığı, buna karşın ilki dünya, ikincisi Türkiye olmak üzere toplam ihracattaki sektör yüzdelerinden anlaşılacağı gibi başta ofis ve büro malzemeleri olmak üzere bazı ürünlerde geri kalındığıdır: Tarım (9-13), Madencilik (13-4), Demirçelik (2-8), Kimyasal Ürünler (10-4), Yarı Mamüller (7-8), Otomotiv (9-8), Ofis/Büro Malzemeleri (14-3) D. Mak. ve Ulaşım Araçları (18-13), Tekstil (3-13), Hazır Giyim (3-21), Diğer (9-4).¹⁷

¹⁶ *İhracat 2004-2006 Stratejik Planı* (İSP 2004-2006), Ankara, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracat Genel Müdürlüğü, 2002, s. 11.

¹⁷ İSP 2004-2006, s. 12.

Özetle ifade etmek gerekirse, Türkiye'nin Batı Avrupa'ya yoğun bir coğrafi bağımlılığının yanı sıra, tarımın yerine büyüdüğü düşünülen sanayide dokuma, giyim ve demir çeliğe olan bağımlılığı, ihracatın artmasının ve Türk üreticisinin sağlıklı gelişiminin önündeki engellerdir. Bu anlamda Türkiye'nin orta-uzun vadede Amerika ve Asya'ya ihracatını arttırırken, başta Avrasya olmak kaydıyla bölgesel işbirliklerini ekonomi üzerinden daha işler kılmaması halinde, Türkiye'nin 1980'lerden bu yana tamamlamaya çalıştığı ithal ikamesinden ihracata dayalı büyüme modeline geçiş süreci, amacına ulaşmayan bir proje olarak çarpık kalacaktır.

Bu tespitlerden hareketle DTM'nin ihracat stratejisinde moda ve markaya yönelik tekstil ve konfeksiyon sanayi, elektrikli ve elektronik makine ve cihazlar, otomotiv, makine-imalat, bilişim, demir-çelik, gıda ile toprak sanayi ürünleri *öncelikli sektörler*; yakınlarda Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri, Rusya, Ukrayna, Türkî Cumhuriyetler, Mısır, İsrail ve Körfez Ülkeleri, uzaklarda ise ABD, Kanada, Çin, Japonya, Hindistan, Endonezya, Malezya, Singapur, Meksika, Brezilya, Arjantin ile Güney Afrika Cumhuriyeti *gelişmeye açık pazarlar* olarak belirlenmiştir. Bu pazarlara giriş sürecinde ürün, fiyat, tutundurma ve insan unsurlarının yerinde bir alt yapı ile desteklenip konumlandırılması elzem bir husus gibi görünse de, önemli bir alt yapı gelişimini gerektirdiği de açıktır. Bununla birlikte ihracatın sadece liberalleşme ile dünya pazarlarıyla bütünleşmesi yoluyla sağlıklı artmayacağı da aşikârdır. Bu süreçte küreselleşmenin ancak dış ticaretin "bölgeselleşmesiyle" olumlu sonuçları daha yoğun taşıyabileceği belirtilmelidir. Nitekim Türkiye açısından Avrasya'yı ekonomik gerçeklerden hareketle stratejik bir coğrafya yapan husus, bölgesel işbirliği içerisinde Rusya'nın, Türkî cumhuriyetlerin ve başta İran olmak üzere sınır komşularının sunduğu ticari fırsatlardır. O halde Türkiye için Avrasya seçeneğinin ifade ettiği en önemli hususlardan bir tanesi, yakın çevresindeki bölgesel ekonomik işbirliği olanaklarıdır.

Bununla beraber siyasi bölgeselleşme yolunda önemli adımlar atmuş görünen Türkiye, ekonomik anlamda yeterli sonuçlar elde edememiştir. Bunun sebebi daha evvel de ifade edildiği gibi, Türkiye'nin yakın çevresiyle girdiği kurumsal diyalogların nerdeyse tamamında hâkim olan siyasi endişelerdir. Buna karşın başta enerji tedariki ile bu bölgeye yapılan ihracatın kurumsallaşabildiğini söylemek, son yıllardaki çabaların ışığında dahi, mümkün değildir. Bunun en güzel göstergesi, Türkiye'nin ticari ilişkilerinin bu bölgeyi ilgilendiren özel ülke grupları bağlamında incelenmesiyle beliren yetersiz performanstır.¹⁸ Nitekim

¹⁸ 20 milyar dolar olduğu düşünülen bavul ticareti pazarında (DEİK) Türkiye'nin konjonktürel olarak önemli bir pay yakalamış olması aslında bu coğrafyadaki bölgesel

KEİ, ECO, BDT, Türk Cumhuriyetleri ve İslam Konferansı Teşkilatı gibi, kuruluşunda siyasi endişelerin önemli rol oynadığı ülke grupları baz alınmak kaydıyla, bu bölge ülkelerinin Türkiye'nin toplam ticaretinde çok düşük pay aldığı tablo 3'den rahatlıkla izlenmektedir.

Tablo 3: Özel Ülke Grupları ile İhracat (1990-2000)

	1990		1999		2000	
	Milyon \$	Yüzde Pay	Milyon \$	Yüzde Pay	Milyon \$	Yüzde Pay
Karadeniz Ekonomik İşbirliği	239	1,8	2.172	8,2	2.368	8,5
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	545	4,2	866	3,3	874	3,1
Bağımsız Devletler Topluluğu	0	0	1.532	5,8	1.649	5,9
Türk Cumhuriyetleri	155	1,2	574	2,2	844	3
İslam Konferansı Teşkilatı	2.348	18,1	3.948	14,8	3.568	12,8

Kaynak: DTM; <http://www.dtm.gov.tr>.

Belirtilmelidir ki TL'nin başta ruble olmak üzere eski SSCB coğrafyasındaki milli paralara karşı değerli olması, ihracata derhal yansımaktadır. Nitekim Türk cumhuriyetlerine yapılan ihracat 1992'de 185,8 milyon dolarken, 1997'de 908 milyon dolarla tavan yapmıştır. Buna karşın 1998'deki Rus mali krizi neticesinde rublenin devalüe edilmesi sonucu, Türk mallarının rekabet edebilirliği özellikle Rus malları karşısında zayıflamıştır. Sonuçta Türk cumhuriyetlerine yönelik ihracat gerilemeye başlamış ve 1998'de 835 milyon dolara, 1999'da 574 milyon dolara düşmüştür.¹⁹

Gene de Türkiye'nin bu ülkelere yetersiz ihracatını sadece kur politikasına bağlamak doğru olmayacaktır. Avrasya coğrafyasındaki ülke-

işbirliğine duyulan ihtiyacın en güzel göstergelerinden bir tanesidir. Türkiye'nin buradan aldığı pay Avrasya'nın ithalatındaki payının çok üstündedir. 1996'da 8 milyar doları aşan, 2001'de 2 milyar dolara inen ve uluslararası terör nedeniyle alınan tedbirlerle azalan Türkiye'nin bavul ticareti Avrasya'nın potansiyelinin öncü göstergesiydi. Sanılanın aksine bu ticarete sadece Ruslar Laleli esnafıyla muhatap olmuyorlardı. Özellikle doğu Karadeniz'de yükselen bir ticaret söz konusuydu ki, her ikisinde de Rusların yanı sıra Azeriler, Kazaklar ve Ukraynalılar yer alıyordu. Bkz. Deniz H. Yüksekler, *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

¹⁹ DTM; <http://www.dtm.gov.tr/> ve İGM; <http://www.igeme.org.tr/>.

lerin hizmet sektörü alanında, ulaştırma, haberleşme, lojistik ve perakende sektörü alanlarındaki zayıflıkları dikkate alındığında, Türkiye ancak bu sektörlerde hizmetlerini genişlettiği ölçüde önemli bir ihracat potansiyeli yakalayacaktır ki, bu potansiyelde perakende zincirleri ile inşaat sektörü itici güç olacaktır.²⁰ Bu sektörlerin yanı sıra bilişim bu bölgenin gelecekte çok büyük talep göstereceği, Türkiye'nin ise yakın bir gelecekte cevap verebileceği önemli bir diğer sektördür.

2000'den itibaren Türkiye'nin bu bölgeye ihracatında 1998 sonrası konjonktüre nazaran daha iyi bir performans görülmektedir. Gene de, Türkiye'nin bu dönemde yaşadığı keskin ihracat artışı içerisinde bölgesel işbirliği kapsamında düşünülebilecek özel ülke gruplarının payı tablo 4'de de görüleceği gibi yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik dikkat çekicidir çünkü Türkiye sektörel çarpıklığını düzeltmeden dahi mevcut güçlü sektörleriyle bu bölgeden daha büyük bir pazar payı kapabilecek imkânlarla sahiptir.

Tablo 4: Özel Ülke Gruplarına İhracat (2002-2003)

	2002		2003		2002-2003 Değişim (%)
	Milyon \$	Yüzde Pay	Milyon \$	Yüzde Pay	
Genel Toplam	36059		46878		30
Karadeniz Ekonomik İşbirliği	3.477	9,6	4.816	10,3	38,5
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	1042	2,9	1546	3,3	48,4
Bağımsız Devletler Topluluğu	2.279	6,3	2.937	6,3	28,9
Orta Asya Cumhuriyetleri	619	1,7	888	1,9	43,3
İslam Konferansı Teşkilatı	5.196	14,4	7.232	15,4	39,2

Kaynak: DİE; <http://www.die.gov.tr> ve DEİK; <http://www.deik.org.tr>.

²⁰ Kerem Alkin, "İhracatçının geleceği Avrasya'da", *Dünya Gazetesi*, s. 405; http://www.dunyagazetesi.com.tr/dunya_assets/newsfiles/bakis5.PDF.

Türkiye'nin Avrasya coğrafyasındaki ülkelerle ticarete yeteri kadar yoğunlaşmadığı açıktır. Türkiye'nin komşularından²¹ başlamak gerekirse dış ticaretin özellikle enerji ithalinden dolayı açık verdiği dikkat çekmektedir. Bu ülkelerin bir kısmı Türkiye'nin girdi maliyetlerini düşürebilmesi için çok önemli fırsatlar sunan petrol ve doğal gaz üreticileridir. Bu noktada irdelenmesi gereken husus, Türkiye'nin yakın coğrafyasındaki ülkelerle yaptığı doğal gaz anlaşmalarının maliyet avantajı sunup sunmadığıdır. Burada ekonomik gerçeklerin ikinci plana atılarak siyasi endişelere öncelik verilmesinin Türkiye'ye maliyeti açıkça ortaya çıkmaktadır. Türkiye açısından bu bölgeden alacağı stratejik ürün petrol değil, doğal gazdır. Petrolün kara ve deniz taşımacılığına elverişli olması coğrafi konumu sayesinde Türkiye'ye Orta Doğu'daki sınır komşularından, Rusya'dan, Hazar'dan ve hatta Kuzey Denizi ve Cezayir gibi uzaktaki üreticilerden dahi kolaylıkla petrol temin edebilmesine izin vermektedir. Buna karşın doğal gaz önemli bir maliyet gerektiren sıvılaştırma işlemine tabi tutulmadığı sürece sadece boru hatlarıyla taşınabilmektedir. Türkiye'nin doğal gazı elektrik üretiminde de kullanması bu ürünün stratejik önemini arttıran diğer bir husustur. Tüm bu hususlara rağmen Türkiye Azeri petrolünü Ceyhan'a taşıyacak Bakü-Tiflis-Ceyhan'a stratejik bir önem atfedip yüzyılın en önemli projesi olarak algılayıp bu uğurda varını yoğunu seferber ederken aynı dönemde yanlış bir doğal gaz tedarik yapısı kurmuştur.²² Türkiye açısından en önemli doğal gaz anlaşması Azerbaycan'la yaptığı Şah Deniz gazının Bakü-Tiflis-Erzurum hattıyla Türkiye'ye getirilmesi projesidir. Türkmenistan gazının Hazar'dan geçirilerek bu hatta bağlanması durumunda, Türkiye bu proje ile önemli bir maliyet avantajı elde edebilecekti. (Türkmenistan o dönemde gazını Rusya'ya bin metreküpü 36 dolara satmaktaydı.) Oysa Türkiye kendisi için hayati önem taşıyan Azeri ve Türkmen gazından sadece birincisini ülkesine getirebilmeyi başarmış, bu arada Rusya ve İran'la bin metreküpü 136 dolarlara varan koşullarda al ya da öde anlaşmaları yapmıştır.²³

Türkiye Avrasya'nın sunduğu enerji arzından rasyonel bir şekilde yararlanamazken, bu bölgede gelişen pazarlara hangi ölçülerde ihracat yapabilmektedir? Ya da başka bir deyişle alırken kazanamayan Türkiye bu coğrafyadaki pazarlardan hangi ölçüde faydalanmaktadır? Türkiye'nin bu bölgeyle ekonomik ilişkileri beliren yüksek bedelli enerji faturası haricinde incelendiğinde, dış ticaret dengesi açısından olumlu

²¹ Tablo 4'e dahil olan ülkeler: Suriye, Irak, İran, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Bulgaristan ve Yunanistan'dan müteşekkil kara komşularının yanı sıra, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Romanya, Moldova, Libya, Mısır, İsrail ve Lübnan.

²² Bilgin, *Avrasya Enerji Savaşları*, s. 316-332.

²³ *Ibid.*

ancak yetersiz bir dengeye işaret etmektedir. "Petrol ve doğalgaz ithalat rakamları dışarıda tutulmak suretiyle yeni bir hesaplama yapıldığında, komşularımızla ticaret dengesinde, lehimize, 2001 yılında 2,22 milyar dolar, 2002 yılında ise 1,45 milyar dolar tutarında bir ticaret fazlasının ortaya çıktığı" görülmektedir.²⁴

Tablo 5: Türkiye'nin Komşularıyla Dış Ticareti

I. Toplam İhracat				
	1999	2000	2001	2002
Komşulara ihracat	4.096,90	4.340,70	5.737,10	6.039,90
Toplam ihracat	26.587,00	27.775,00	313.340	35.081,10
Oran	15,40%	15,60%	18,30%	17,20%
II. Toplam İthalat				
	1999	2000	2001	2002
Komşulardan ithalat	6.582,60	10.469,60	8.883,90	10.014,80
Toplam ithalat	40.671,00	54.503,00	41.399,00	50.831,60
Oran	16,10%	%19.2	%21.4	19,70%
III. Toplam Hacim				
	1999	2000	2001	2002
Komşularla ticaret	10.679,50	14.810,30	14.621,00	16.054,70
Toplam ticaret	67.258	82.278,00	72.733,00	85.912,70
Oran	15,80%	18,00%	20,10%	18,60%

Kaynak: Başağa, "Komşu Ülkelerle Ticaretimiz".

Türkiye'nin komşularıyla ticaretinin toplam ticareti içindeki oranı 1999'da % 15,8, 2000'de % 18, 2001'de % 20,1, 2002'de ise % 18,6'dır.²⁵ 1992'de 2 milyar doların altında olan Türkiye-Avrasya dış ticaret hacmi

²⁴ Adnan Başağa, "Komşu Ülkelerle Ticaretimiz", *Uluslararası Ekonomik Sorunlar*, Sayı IX, Mayıs 2003; http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/Yayinlar/DisisleriBakanligiYayinlari/EkonomikSorunlarDergisi/Sayi9/.

²⁵ Ibid.

2004 sonunda 17 milyar dolara yaklaşmıştır. Böylelikle Türkiye'nin toplam ticaret hacmi içinde Avrasya ülkelerinin payı % 10'un üzerine çıkmıştır.²⁶ İlk bakışta Türkiye'nin aynı bölgeden enerji ithal ediyor olmasının dış ticaret açığının temel nedeni olduğu görünmektedir. Buna karşın sadece böyle bir mukayese yetersizdir. Nitekim, yukarıda da değinildiği gibi, Türkiye açısından enerji ithalatının boyutundan çok doğal gaz alım sözleşmelerinin fahiş fiyatlı olması önemlidir. Benzer bir şekilde Avrasya ile dış ticaretin enerji dışarıda bırakılmak kaydıyla fazla veriyor olması da tek başına incelendiğinde çok anlamlı değildir. Çünkü Türkiye'nin yakın bölgesiyle yaptığı toplam dış ticaret, gelişmiş ülkelerin ticaret hacminde komşularının tuttuğu yerle karşılaştırıldığında çok yetersizdir. Fransa'nın 2001'de komşuları (İngiltere, İspanya, İtalya, Almanya, Belçika-Lüksemburg ve İsviçre) ile yaptığı ticaretinin toplam ticareti içindeki payı % 50,9; Almanya'nın 2001'de komşuları (Danimarka, Hollanda, Belçika, Lüksemburg, Fransa, İsviçre, Avusturya, Çek Cumhuriyeti ve Polonya) ile ticaretinin toplam ticareti içindeki oranı % 37,91; Kanada'nın ABD ve Meksika ile ticaretinin toplam ticareti içindeki payı % 77,87; ABD'nin Kanada ve Meksika ile gerçekleştirdiği ticaretin toplam ticaret içindeki oranı % 31,2'dir.²⁷

Komşularla yapılan ticaretin olumlu bir dengede belirmesine rağmen Türkiye açısından yetersiz kalması, günümüz için bir tehditken, aynı zamanda gelecek açısından bir fırsattır. Bu çerçevede "Komşu ve Çevre Ülkelerle Ticareti Geliştirme Stratejisi" vasıtasıyla çok taraflı üretimi hareket noktası alan "Küçük ve orta ölçekli işletmelerin bölge ülkelerine açılımlarının sağlanması, Türk sanayi için hammadde ve yarı mamullerin doğrudan ve uygun fiyatlarla komşu ve çevre ülkelerinden temin edilebilmesi, Türkiye'nin bazı sektörlerdeki rekabet gücünü artırmak amacıyla, yatırımlarının komşu ve çevre ülkelere kaydırılması, bölge ülkelerine Türkiye'den teknoloji transferinin gerçekleştirilmesi ve müteahhitlik, müşavirlik ve mühendislik firmalarının bu ülkelerdeki pazar paylarının arttırılması"²⁸ hususları kısa vadeli öncelikli hedefler olarak belirmektedir.

²⁶ Kürşat Tüzmen, "Bölgesel İşbirliği Vurgusu", *CNNTURK*, 18 Mart 2005; http://www.cnnturk.com.tr/arama/haber_detay.asp?PID=0040&haberID=80940.

²⁷ Bkz. Başağa, "Komşu Ülkelerle Ticaretimiz".

²⁸ Hüsamettin Kılıçkaya, "Komşu ve Çevre Ülkeler İle Ticareti Geliştirme Stratejisi", *Uluslararası Ekonomik Sorunlar*, Sayı XV, Kasım 2004; http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/Yayinlar/DisisleriBakanligiYayinlari/EkonomikSorunlarDergisi/Sayi15/.

Avrasya Merkezli Ekonomik Tehdit ve Fırsatlar

Tehditler

Türkiye'nin önümüzdeki yıllarda karşılaşılabileceği en önemli ekonomik tehdit önemli ölçüde elektrik ürettiği doğal gazın yüksek fiyatlı oluşudur. Doğal gaz fiyatlarının yüksekliği Türkiye'nin yüksek fiyatlı enerji kullanmasını beraberinde getirmektedir. Bu da ihracata yönelen ürünler için önemli bir maliyet dezavantajı oluşturmaktadır. Türkiye yakın geçmişte tamamladığı doğal gaz anlaşmalarını bütünlükten uzak, yüksek fiyatlı ve çoğu kez "al ya da öde" esasına göre yapmıştır. Bu çerçevede Türkiye'nin Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve İran'la doğal gaz konusunda yeni pazarlık süreçleri açması ivedi bir gereksinimdir.²⁹ Aksi halde aldığı doğal gazın büyük kısmını elektrik üretiminde kullanan Türkiye, alırken kazanamadığı gibi, yüksek enerji maliyetini ürün fiyatlarına yansıtmak zorunda kalacağından, yakın dönemde hızlanması beklenen uluslararası fiyat rekabetinde de zor durumda kalacaktır.

Yüksek enerji maliyetinin yanı sıra Türkiye'yi Avrasya'da bekleyen tehditlerin en önemlileri; bölgede Türkiye'yi dışarıda bırakan bir ekonomik birliğin kuruluyor olması, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB ile bütünleşme süreçlerini Türkiye'ye nazaran daha çabuk tamamlayarak rekabet avantajı elde etmeleri ve Asya kaynaklı rekabetin fiyat odaklı hale gelerek zaten yetersiz kar marjlarıyla çalışan Türk ihracatçısının rekabet gücünü düşürmesidir.

Eski SSCB'den bağımsızlığını kazanan ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin halen yoğun olması ve giderek artan bir ölçüde bölgesel işbirliklerine yönelmelerinin temeli, önemli ölçüde Sovyet döneminde oluşturulan karşılıklı bağımlılığa dayanır.³⁰ Rusya, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, Avrupa Birliği'ne benzer bir yapı oluşturabilmek amacıyla 10 Ekim 2000'de Avrasya Ekonomik Topluluğu'nun kuruluş belgesini Kazakistan'ın başkenti Astana'da imzaladılar. Bu metin, Şangay İşbirliği Anlaşması ve BDT ülkeleri arasındaki diğer siyasi anlaşmaların ardından ekonomik alanda başlatılan yeni bir işbirliği arayışının somutlaşmasını sağlayan dönüm noktası olarak düşünülebilir.³¹ Böylelikle gümrüklerin birbiriyle uyumlu hale getirilmesi ile ortak

²⁹ Bkz. Bilgin, *Avrasya Enerji Savaşları*, s. 316-332.

³⁰ Evgeni Yasin, "The Economic Space of the Former Soviet Union, Past and Present", John Williamson (der.), *Economic Consequences of Soviet Disintegration*, Washington, Institute for International Economics, 1993, s. 32-35.

³¹ Gregory Gleason, "Inter-State Cooperation in Central Asia from the CIS to the Shanghai Forum", *Europe-Asia Studies*, Cilt 53, No 7, Kasım 2001, s. 1077-1095; Elizabeth Wishnick, "Russia and China: Brothers Again?", *Asian Survey*, Cilt 41, No 5, 2001, s. 797-821.

döviz politikalarının izlenmesi gibi dış ticaretin iki temel direği üzerine yeni bir işbirliği modeli hayata geçirilmektedir. Türkiye'nin Gümrük Birliği anlaşması imzaladığı AB ile bütünleşme sürecinin devam ettiği bir dönemde, Türkiye'yi dışarıda bırakan bir Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulması, bu bölgedeki Türk ihracatçısının rekabet gücünü zayıflatacak ve bu durum ihracatın Avrupa'ya sıkışması anlamına gelecektir. Rusya ve Çin'in bu coğrafyada çıkarları zaman zaman çatışsa da, bölgenin istikrarlı ekonomik gelişiminin her iki ülkenin de beklentilerini desteklemesi, bu iki ülke arasında Orta Asya merkezli işbirliği imkânlarını genişletmektedir.³² Öte yandan Türkiye'yi Avrupa pazarlarında da yoğunlaşacak bir rekabet beklemektedir. Ayrıca yüksek eğitim düzeyi ve belli bir oranda sanayileşmeyle tanımlanan eski Doğu Bloğu ülkelerinin, AB'ye Türkiye'den önce girmeleri de, Türkiye'nin Avrupa'ya ihracat yapabilirliğini kısıtlamaktadır.³³

Avrasya ve Avrupa merkezinde Türkiye'nin aleyhine ortaya çıkan bu gelişmelerin yanı sıra, küresel rekabette de fiyat odaklı bir mücadele ortaya çıkmaktadır. Özellikle, Türk ihracatında önemli yeri olan tekstil ve elektrikli ev aletlerinin ihracat pazarlarındaki yüksek fiyat rekabeti nedeniyle, firmalar zaten düşük kâr marjları ile çalışmaktadırlar. Bir yandan sanayileşmeye ve dışa açılmaya yeni başlayan ülkelerin bu ürünler üzerinden dünya pazarlarına girmeleri, diğer yandan Çin, Pakistan, Hindistan, Vietnam, Kamboçya, Rusya ve Orta Avrupa ülkelerinin ihracat performansının bu tür ihracattaki rekabeti daha da yoğunlaştırması, bu düşük kâr marjlarını dahi tehdit etmektedir.³⁴ Çin ve Hindistan'ın Nisan 2005'te imzaladıkları stratejik işbirliği metni küresel sistemde Amerika'nın gücünü dengelemeye yönelik *Avrasya* benzeri bir oluşum gibi algılanmakla beraber, işin özünde başta Türkiye olmak üzere tekstil ve hazır giyim sektörlerine dayalı ekonomileri temelden sarsacak yeni bir rekabetin başlangıcıdır.³⁵ Bu gelişmelerin ışığında Çin ve Hindistan'ın arzuladıkları şekilde yakın gelecekte tekstil ve hazır giyimde Avrupa liderliğini ellerine geçirerek, pazara tamamen hükmetme kapasitesine ulaşmaları halinde, toplam ihracatının % 25'ini, milli gelirinin % 10'unu, toplam istihdamının % 20'sini tekstil ve hazır giyimden sağlayan Türkiye büyük zorluklarla karşılaşacaktır.³⁶ Benzer

³² Shiping Tang, "Economic Integration in Central Asia: The Russian and Chinese Relationship", *Asian Survey*, Cilt 40, No 2, Mart 2000, s. 360-376.

³³ Ahmet Kılıçoğlu, "Yeni Bir Milli İhracat Stratejisi", *Asomedy*, Aralık 2002.

³⁴ İbid.

³⁵ 11 Nisan 2005'de Yeni Delhi'de imzalanan anlaşmanın tam metni için bkz. "China, India to Build Strategic Partnership", *Xinhua News Agency*, 12 Nisan 2005; <http://www.china.org.cn/english/2005/Apr/125627.htm>.

³⁶ Tekstil sektöründe 2005 sonuna kadar kayıtlı işçilerden 100 bin kişinin, kayıtsızlardan da 150-200 bin kişinin işsiz kalması beklenmektedir. Bkz. Erdal Şafak, "Tekstilcilere Bravo", *Sabah*, 12 Mayıs 2005, s. 3.

bir gelişmenin AB'nin Doğu Avrupa'ya doğru genişlediği ölçüde ev aletleri sektöründe yaşanması da beklenmektedir.

Bu arada Türkiye'nin iç yapısından kaynaklanan bazı tehdit emareleri de mevcuttur. Türkiye'nin AB ile bütünleşmek için tüm iradesini ortaya koymuş olması, AB ile yapılan Gümrük Birliği'nin sonuçları ve 2003-2004'de somutlaşan euro/dolar paritesinin euro lehine konjonktürel gelişmesinin etkileriyle, Avrupa Türkiye için vazgeçilemez ticari ortak haline gelmiştir. Buna karşın Türkiye'nin sadece Avrupa odaklı bir ihracat stratejisi izleyerek komşularıyla bölgesel işbirliklerine girmemesi, reel ekonominin çarpık büyümesi ile cari açığın sürekli artması sonuçlarını getirmektedir.

Hükümetin 2005 için belirlediği 85 milyar dolarlık ihracat hedefi cari açığın sürdürülebilir boyutlarda kontrol edilmesi amacıyla bir yansıması gibi görünse de, güçlü YTL'nin getirdiği rekabet dezavantajı düşünülüğünde, bu hedefin ancak euro/dolar paritesinin dolar aleyhine devam ettiği sürece ihracatın Avrupa odaklı olmasından dolayı bir nebze gerçekleştirilebileceği; bu durumda dahi ithalatın daha büyük bir artış oranıyla büyüyerek dış ticaret açığının büyümesine neden olacağı söylenebilir.

Tablo 6: Parite Gelişiminin Euro Bölgesiyle Ticarete Etkisi

	2001	2002	2003	2004(1-9)
İhracat	25,333	29,565	39,508	35,622
İhracat*	26,145	27,998	33,002	32,258
Fark	-812	1,567	6,506	3,364
Fark/Toplam İhr.	2.6	4.3	13.8	7.5
İthalat	27,524	35,767	48,353	45,386
İthalat*	28,406	33,870	40,390	41,100
Fark	-883	1,896	7,963	4,286
Fark/Toplam İth.	2.1	3.7	11.5	6.1

Kaynak: Günay, 2003-2004 Yıllarında Türkiye'nin Dış Ticaretine İlişkin Gelişmeler.

İhracat: Avrupa, K.Afrika, Ortadoğu; İthalat: Avrupa+K.Afrika+Ortadoğu-Rusya-Libya-Cezayir-İran-S.Arabistan-Kuveyt-BAE-Katar

* Bir önceki yılın Euro/Dolar paritesine göre yeniden hesaplanmıştır.

2003'de ABD doları karşısında % 22,7 oranında değer kazanan euro, 2004'de ABD'nin faizlerini artıracığı yönündeki beklentilere rağmen ilk dokuz aylık dönemde değer kazanmaya devam ederek Ocak-Eylül dönemi sonunda ABD doları karşısında % 10 oranında değerlendirilmiştir.³⁷ 2003'ün üçüncü çeyreğinde Merkez Bankası ile ticari bankalar nezdindeki ihracat-ithalat nakit giriş/çıkış toplamları ithalatın % 61'inin dolar cinsinden, % 35'inin euro cinsinden; ihracatın ise % 49'unun euro cinsinden, % 44'ünün ise dolar cinsinden gerçekleştiğini işaret etmektedir.³⁸ Bu çerçevede düşük değerli dolar, ithalatçıları dolar bazında satış yapan ülkelere yönlendirirken, ihracatçıları da euro bölgesine sevk etmektedir. Başka bir deyişle parite farkı Türkiye'nin Avrasya'ya ihracatını teşvik etmemekte ve ihracatın Avrupa'ya yönelmesinin yarattığı coğrafi çarpıklığı arttırmaktadır. Bu coğrafi çarpıklıkla birlikte, eski Doğu Bloğu ülkelerinin Türkiye'den önce AB'ye tam üye olması, Türkiye'yi dışarıda bırakan Avrasya Ekonomik Birliği'nin hayata geçmekte oluşu ve başta Asya kaynaklı olmak üzere küresel piyasalardaki fiyat rekabeti, gelecek on yılda sağlıklı bölgesel işbirlikleri, güçlü bir Türk imajı, sağlam markalar ve sektörel yeniden yapılanmanın tesis edilmediği bir durumda, Türkiye'yi zor günlerin beklediğine işaret etmektedir.

Fırsatlar

Avrupa Birliği, Avrasya ve küresel rekabetteki oluşumlar değerlendirildiğinde ortaya çok açık bir sonuç çıkmaktadır: Türkiye fırsatlarını, zayıf olduğu noktaları telafi ederek kendisi yaratmak durumundadır. Zayıf noktalardan hareketle oluşturulabilecek fırsatlar öncelikle Türkiye'nin bölgesel işbirliği modellerini geliştirmesi ve hem AB, hem de Avrasya Ekonomik Birliği'nin dışında kalabileceği bir felaket senaryosuna kendisini hazırlamasıdır. Bu bölgesel işbirliklerinin olumlu sonuç vermesi ancak Türkiye'nin bir taraftan kendisini marka haline getirirken, diğer taraftan yeni güçlü markalar yaratmasıyla mümkün olacaktır. Bu çerçevede, "Türk Ürünlerinin Yurtdışında Markalaşması ve Türk Malı İmajının Yerleştirilmesine Yönelik Faaliyetlerin Desteklenmesi Hakkında Tebliğ" uyarınca *Turquality* kavramı altında somut kriterlerle sağlam bir Türk malı imajının geliştirilmesi pek çok pazarda olduğu gibi Avrasya coğrafyasında da önemli avantajlar sağlayacaktır.³⁹ Ülke

³⁷ M. Kemal Günay, *2003-2004 Yıllarında Türkiye'nin Dış Ticaretine İlişkin Gelişmeler*, Ankara, DTM, 2004; <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/Ekimdergi2004/Kemal.htm>.

³⁸ Nur Keyder, "2003 Yılında Kur ve Maliyetin İhracat ve İthalat Üzerindeki Etkisi", *Asomedy*, Ocak 2004.

³⁹ "TURQUALITY® Sertifikasının Düzenlenmesine İlişkin Tebliğ", *Resmî Gazete*, Sayı 25678, 22 Aralık 2004.

bazında yapılan bu çalışmanın yanı sıra, Türk ihracatçısının da fasonu sadece destek üretim olarak görüp, markalaşması gereği kaçınılmaz bir gerçektir. Aslında yurt dışına açılmak ya da ihracatını arttırmak isteyen firmalara özellikle markalaşma ve tanıtım faaliyeti konularında önemli destekler mevcuttur.⁴⁰ *Turquality* yaygınlık kazanan bir farklılık noktası haline gelir, Türk firmaları marka olmayı imaj çalışmalarının yanı sıra ürün-servis bütünlüğünde sağlar ve sektörel çarpıklığı azaltacak yeni ürünleri piyasaya sokabilirlerse, ancak o zaman Türkiye'nin zayıf noktalarının fırsata dönüştürülmesi mümkün olacaktır. Türkiye'nin rekabet edebilirliğini fiyattan bağımsız bir şekilde arttıracak bu gelişmelerle birlikte, başta Avrasya coğrafyası olmak üzere komşularla arttırılacak işbirliği neticesinde, Türkiye'nin "Avrasya kaplanı" olması gerçekleşmesi imkânsız bir düş olmayacaktır.

Avrasya'nın, Avrupa odaklı Türk ihracatının coğrafi çarpıklığını giderebilecek stratejik bir bölge olması, bu bölgeyle ekonomik ilişkilerin arttırılması hususunu 2005'in ilk aylarında Türk ihracatçılarının gündemine daha yoğun taşımıştır. Azerbaycan-Türkiye İşadamları Birliği'nin (ATİB) 2004'te yukarıda bahsedilen gerçeklerden hareketle öne sürdüğü "Türkiye'nin Azerbaycan'la beraber Avrasya'da daha etkin rol oynaması" önerisinin bir yandan Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu'nun (DEİK) diğer yandan Devlet Bakanı Kürşat Tüzmen'in nezdinde hükümetten destek bulmasıyla, Avrasya Ekonomi Birliği fikri bu iki ülke nezdinde daha sıcak karşılanmaya başlandı.⁴¹ Nitekim, Türkiye,

⁴⁰ "Yurt Dışında Milli veya Bireysel Düzeyde Gerçekleştirilen Fuar Katılımlarının Desteklenmesine İlişkin Tebliğ" Tebliğ No. 2001/4, *Resmî Gazete*, Sayı 24351, 23 Mart 2001. İhracata Yönelik Devlet Yardımlarına ilişkin 27/12/1994 tarihli ve 94/6401 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'nın 4 üncü Maddesi'nin verdiği yetkiye dayanarak, yurt dışında düzenlenen fuarlara katılımın arttırılması için % 60'lara varan destek sunmaktadır. 27.12.1994 tarih ve 94/6401 sayılı "İhracata Yönelik Devlet Yardımları"na ilişkin Kararı'nın 4. maddesi çerçevesinde yeni ihracat pazarları yaratmak ve geleneksel pazarlarımızda pazar payımızı arttırmak amacıyla küçük ve orta büyüklükteki işletmelere (KOBİ) yönelik devlet desteği mevcuttur. "Yurt Dışında Ofis-Mağaza Açma, İşletme ve Marka Tanıtım Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Tebliğ" ise Bakanlar Kurulu'nun 27 Aralık 1994 tarih ve 94/6401 sayılı İhracata Yönelik Devlet Yardımlarına İlişkin Kararı'nın 4. maddesinin verdiği yetkiye dayanarak, Türkiye'de ticari ve sınai faaliyette bulunan veya yazılım sektöründe iştigal eden bir şirketin, pazar potansiyellerini gerçekleştirerek pazar paylarını arttırması ile ürünlerimizin geniş çaplı ve uzun süreli tanıtımının yapılmasını teminen yurt dışında mal ticaretine yönelik faaliyette bulunacak şirket kurmaları, depo ve mağaza açmaları ve işletmelerinden doğacak giderlerinin uluslararası kurallara göre devletçe karşılanmasını sağlamaktadır. "İhracat, İhracat Sayılan Satış ve Teslimler ile Döviz Kazandırıcı Hizmet ve Faaliyetlerde Vergi, Resim ve Harç İstisnası Hakkında Tebliğ" ise ihracatı arttırmak, ihracat ürünlerine uluslararası piyasalarda rekabet gücü kazandırmak ve ihracat pazarlarını geliştirmek amacıyla ihracat, ihracat sayılan satış ve teslimler ile döviz kazandırıcı hizmet ve faaliyetlerde vergi, resim ve harç istisnaları mevcuttur. Bkz. *Resmî Gazete*, Sayı 23933, 14 Ocak 2000.

⁴¹ Hasan Kanbolat, "Avrasya Ekonomi Birliği'ne Ermenistan Katılabilir mi?", *Haberanaliz*, 12 Nisan 2005; <http://www.haberanaliz.com/detay.php?detayid=1577>.

Azerbaycan ve Rusya arasında 18 Mart 2005 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilen toplantıda Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Ukrayna, Belarus, Moldova ve Moğolistan'ın Ankara Büyükelçileri'yle, DEİK bünyesinde faaliyet gösteren Türk-Avrasya İş Konseyleri⁴² Avrasya'da "Bölgesel İşbirliği", "Avrasya Ekonomi Birliği" ve "Avrasya İşadamları Konfederasyonu" projelerini görüşerek önemli bir adım atmışlardır.⁴³

Türkiye 2004-2005 döneminde arttırdığı Avrasya'da bölgesel işbirliği modelleri arayışını önümüzdeki dönemde daha somut bir çerçeveye oturtmalıdır. Türkiye'nin "Ulusal İhracat Stratejisi"nde hedef pazar kriterleri "alım gücü yüksek, genç nüfuslu, dinamik ve dünya ticaretinde önemi giderek artan pazarlar" şeklinde belirlenmiş ve Avrasya'da Rusya, Ukrayna ile Türk Cumhuriyetleri bu kapsamda düşünülmüştür.⁴⁴ Rusya ve Ukrayna önemli ticari ortaklarken, Türk cumhuriyetlerini aynı kategoride homojen bir pazarmış gibi düşünmek doğru değildir. Benzer bir şekilde İran ve Gürcistan da hem gelecek için arz edecekleri önem, hem de Türkiye'nin yakın komşuları olmaları nedeniyle sadece pazar olmalarıyla değil, potansiyel dış ticaret ortağı olmaları anlamında önemlidirler. O halde Türkiye açısından Avrasya coğrafyasında yer alan öncelikli stratejik ticari ortak adayları Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve İran olmalıdır. Bu ülkelerde enerji, inşaat, işlenmiş gıda, otomotiv, tekstil ve bunların yan sanayi ile telekomünikasyon ve bilgisayar yazılımı önümüzdeki yıllarda beklenmedik gelişmeler olmadık takdirde büyük bir ivmeyle büyümeye adaydır.

Türkiye için Rusya'nın arz ettiği önem açıktır. Türk firmaları da Rusya'nın cazibesinin farkındadırlar. Buna karşın sanayideki verimsizlik, aşırı bürokrasi, çarpık vergileme, aşırı kamu müdahalesi, mafyanın kurumsallaşması, Sovyet sonrası ortaya çıkan oligarkların çıkar kavgaları gibi özgüllükler, Rusya'nın güvenilirliğini azaltan hususlardır. Ekonominin neredeyse yarısı kayıt dışıdır. Bununla beraber, SSCB'nin dağılmasından sonraki dönüşüm sancılarını 1998 mali kriziyle çok yoğun yaşamış olmasına rağmen Rusya 1998'den sonra artmaya başlayan petrol fiyatlarının etkisiyle krizin etkisini neredeyse tamamen aşmıştır. 144 milyonluk nüfusuyla Rusya'nın 2002 ithalatı 46,2 milyar dolarken,

⁴² Türk-Afgan, Türk-Azerbaycan, Türk-Belarus, Türk-Estonya, Türk-Gürcü, Türk-Kazak, Türk-Kırgız, Türk-Letonya, Türk-Litvanya, Türk-Moğol, Türk-Moldova, Türk-Özbek, Türk-Rus, Türk-Tacik, Türk-Türkmen, Türk-Ukrayna iş konseyleri katılımcı olmuşlardır.

⁴³ Kanbolat, "Avrasya Ekonomi Birliği'ne Ermenistan Katılabilir mi?"

⁴⁴ Ülker Güzel, "Türk Dış Ticaretinde Ülke ve Sektör Açısından Stratejik Planlama", *Asomedyay*, Mayıs 2003.

Türkiye bunun sadece % 2,7'sini karşılamıştır.⁴⁵ Rusya'nın 2005 ithalatı 94,8 milyar dolara yükselirken, Türkiye bu artıştan aynı ölçüde faydalanamamış, başta enerji olmak üzere ithalatı yükselmiş, buna mukabil Rusya'daki toplam Türk sermayesi ağırlıkla iş merkezleri, alışveriş merkezleri, gıda ve içecek, telekomünikasyon, şişe ve cam, elektronik eşya, beyaz eşya, inşaat malzemeleri, mobilya, tekstil ve konfeksiyon, deri ve ayakkabı ile bankacılık olmak üzere 1,5 milyar doları bulmuştur.⁴⁶

Tablo 7: Yıllara Göre Türkiye-Rusya Ticareti (Milyon dolar)

Yıllar	İhracat (X)	İthalat (M)	X/M	Denge	Hacim
1992	441,9	1040,8	0,424577	-598,9	1482,7
1995	1238,1	2082,4	0,594554	-844,3	3320,5
2000	643,9	3886	0,165697	-3242,1	4529,9
2001	924,1	3435,6	0,268978	-2511,5	4359,7
2002	1163	3855	0,301686	-2692	5018
2003	2363	5420	0,435978	-3057	7783
2004	1851,6	8995,5	0,205836	-7143,9	10847,1

Kaynak: DEİK Türk-Rus İş Konseyi, *Türkiye-Rusya Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 3.

Gelecek yıllarda Türk firmalarının en önemli pazarları bulacağı yer Rusya'dır. 1994 yılında DTÖ'ye başvurmuş ve halen gözlemci statüsünde olan Rusya, muhtemelen 2005 ile 2007 arasındaki bir tarihte üye olacaktır.⁴⁷ DTÖ üyeliğiyle beraber Rusya'nın kısa bir zamanda yabancı firma cenneti olacağı aşikârdır.⁴⁸

⁴⁵ "Rusya Pazarına Toplu bir Bakış", *İhracat Dünyası*, Aralık 2003; <http://www.ihracatdunyasi.com/guncel64.html>.

⁴⁶ DEİK Türk-Rus İş Konseyi, *Türkiye-Rusya Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 1-3.

⁴⁷ Leonid Sabelnikov, "Russia on the Way to the World Trade Organization", *International Affairs*, Cilt 72, Sayı 2, 1996, s. 345-355.

⁴⁸ Bu etkileşim Rusya'nın bir yandan dünya ekonomisiyle bütünleşirken, diğer yandan "önce Rusya" bağlamında Avrasyacılığın yeni tanımını gündeme getirmesine neden olmaktadır. Bunun sebebi pazar ekonomisine dönüşümde ortaya çıkan olumsuzlukların Rus halkınca "Batı" ile özdeşleştirilmesidir. Bkz. Peter Truscott, *Russia First: Breaking with the West*, Londra, I. B. Tauris, 1997. s. 6.

Ukrayna 48 milyonluk nüfusuyla büyük, yükselmeye namzet GSMH'si ile büyüyen ve DTM'ye girip Türkiye ile Serbest Ticaret Anlaşması imzalamayı gündeme alabilmesiyle cazip bir pazardır.⁴⁹

Tablo 8: Yıllara Göre Türkiye-Ukrayna Ticareti (Milyon dolar)

Yıllar	İhracat (X)	İthalat (M)	X/M	Denge	Hacim
1992	358,42	900,03	0,398231	-541,61	1258,45
1995	198,534	856,34	0,23184	-657,806	1054,874
2000	258,121	981,559	0,26297	-723,438	1239,68
2001	289,179	757,625	0,381691	-468,446	1046,804
2002	310,45	978,142	0,317387	-667,692	1288,592
2003	379,69	1156,541	0,328298	-776,851	1536,231
2004	564,442	2466,772	0,228818	-1902,33	3031,214

Kaynak: DEİK Türk-Ukrayna İş Konseyi, *Türkiye-Ukrayna Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 2.

Türkiye'nin Ukrayna ile olan dış ticaret dengesi aleyhinedir ve açık giderek büyümektedir. Buna karşın belirtilmelidir ki, Ukrayna ham petrol ve temel ihtiyaç maddelerinin % 69'unu Rusya'dan alırken, temel ihtiyaçlarının sadece % 13'ünü kendisi üretebilmektedir.⁵⁰ Bu potansiyelin yanı sıra son zamandaki bazı yapısal düzenlemeler Türkiye için önemli avantajlar sunmaktadır. Şubat 2000'de bazı tekstil ve konfeksiyon mamülleri ile dokumaya elverişli maddelerden hazır eşyanın Ukrayna'ya ithalinde uygulanan gümrük vergileri en az % 50 oranında düşürülmüş ve Türkiye'ye uygulanan tavizli gümrük vergi oranları bazında genel koruma oranı % 15 seviyelerine çekilmiştir.⁵¹ Ukrayna, tekstil ve hazır giyim yanı sıra inşaat ve tüketim mallarından, kaliteli kömür ihtiyacı ve demir-çelik tesislerinin modernleştirilmesine kadar geniş bir payda da işbirliği imkânları sunmaktadır.⁵²

Gürcistan ise 5,5 milyonluk nüfusunun yarısına yakın kısmının fakirlik düzeyinde olmasına rağmen, önem verilmesi gereken bir ülkedir. Bu ülkenin komşularından çok daha küçük bir ticaret hacmini barın-

⁴⁹ "T.C. Başbakanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın Ukrayna Ziyareti ve Türk- Ukrayna İş Konseyi 13. Ortak Toplantısı, Toplantı Metni", 1 Nisan 2004;

http://www.deik.org.tr/faaliyet_raporlari_arsiv.asp?councilId=&activityId=583.

⁵⁰ Margarita Mercedes Balmaceda, "Gas, Oil and the Linkages between Domestic and Foreign Policies: The Case of Ukraine", *Europe-Asia Studies*, Cilt 50, No 2, Mart 1998, s. 257-286.

⁵¹ DEİK Türk-Ukrayna İş Konseyi, *Türkiye-Ukrayna Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 3.

⁵² *Ibid*, s. 6-7.

dırdığı açıktır. Buna karşın Gürcistan Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya'ya açılan önemli bir kapısıdır. Üstelik bu iki ülke arasındaki dış ticaret her geçen gün artmaktadır.

Tablo 9: Yıllara Göre Türkiye-Gürcistan Ticareti (Milyon dolar)

Yıllar	İhracat (X)	İthalat (M)	X/M	Denge	Hacim
1992	11,5	6,3	1,825397	5,2	17,8
1995	68,1	50,1	1,359281	18	118,2
2000	131,7	155,3	0,848036	-23,6	287
2001	144	127	1,133858	17	271
2002	100,6	137,5	0,731636	-36,9	238,1
2003	154,5	272	0,568015	-117,5	426,5
2004	198,7	300,2	0,661892	-101,5	498,9

Kaynak: DEİK Türk-Gürcü İş Konseyi, *Türkiye-Gürcistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 2.

Gürcistan inşaat, alt yapı ve bunlardan daha acil olarak baraj ve hidroelektrik santralleri ile madencilik alanlarında Türk firmalarıyla işbirliğine girmeyi arzulamaktadır.⁵³ Buna karşın iki ülkeyi birbirine bağlayan altyapıdaki eksiklikler, gelişmemiş bankacılık ilişkileri ve mevzuattaki boşluklar özellikle Türkiye'nin bu ülkeye yapabileceği ihracatı engellemektedir.⁵⁴

Orta Asya ve Kafkasya'daki cumhuriyetler içerisinde Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan Türk firmaları için önemli fırsatlar sunmaktadırlar. Bu üç ülke hidrokarbon ticaretiyle elde ettikleri gelirlerin ekonomik etkisini 1995'ten itibaren görmeye başlamışlardır. Azerbaycan ve Türkmenistan'ın hidrokarbon ticaretiyle elde ettikleri gelir yıllık 3 milyar doları, Kazakistan'ın ise 5 milyar doları geçmiştir. Artan ihracat ve yüksek seyreden fiyatlar beraber düşünüldüğünde, bu üç ülkenin hidrokarbon gelirlerinin katlanarak arttıracağı rahatlıkla söylenebilir. 2010'a kadar Kazakistan'a 40 milyar dolarlık, Azerbaycan'a 23 milyar dolarlık, Türkmenistan'a ise 10 milyar dolarlık doğrudan dış yatırım gelecektir.⁵⁵ Başka bir deyişle olağanüstü bir zenginliğe kavuşacak

⁵³ DTM ve TİM, <http://www.tim.org.tr/>.

⁵⁴ DEİK Türk-Gürcü İş Konseyi, *Türkiye-Gürcistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 2.

⁵⁵ Mert Bilgin, *Hazar'da Son Darbe*, İstanbul, IQ Yayınları, 2005, s. 148, 206, 259; Mert Bilgin, "Hazar'a Kıyıdaş Türk Cumhuriyetlerde Devletin Özgül Gelişimi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Kış 2004, s. 141-163.

bu üç ülke de, Türk ihracatının gelişimi için çok büyük bir önem taşımaktadır. Pek çok doğal kaynak ihracatı patlaması yaşayan ülke gibi, bu üçünde de bir yandan inşaat ve alt yapı, diğer yandan ise tüketim ve hizmetler hızla büyüyen sektörlerdir.⁵⁶ Bu ülkelerin vaat ettiği gelişim çizgisi bölgede halen çalışmakta olan Türk firmaları için iyi bir fırsattır. Nitekim Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan Türk cumhuriyetlerine yönelik ihracatın neredeyse % 80'ini çekmektedir. Buna karşın Türkiye'nin bu ülkelerin ithalatındaki payı Azerbaycan için % 27, Kazakistan için % 6, Türkmenistan içinse % 10'dur.⁵⁷ Bu oranlar bölgesel işbirliği çerçevesinde her bir ülke için en azından ikiye katlanabilecektir. Gene de bu üç ülkenin birbirinden farklı fırsat ve tehditleri sunmakta olduğu belirtilmelidir.

Türkiye'nin Kazakistan'la olan dış ticareti giderek artmakta; Türkiye aleyhine olan dengenin önemli bir kısmı Türkiye'nin Kazakistan'dan yaptığı toplam ithalatının % 70'inden fazlasına denk düşen bakır, bakır ürünleri ile minerallerden kaynaklanmaktadır.⁵⁸

Tablo 10: Yıllara Göre Türkiye-Kazakistan Ticareti (Milyon dolar)

Yıllar	İhracat (X)	İthalat (M)	X/M	Denge	Hacim
1992	19,4	10,5	1,847619	8,9	29,9
1995	150,8	86,6	1,741339	64,2	237,4
2000	118,7	346,4	0,342667	-227,7	465,1
2001	119,8	90,3	1,326689	29,5	210,1
2002	157,3	200,7	0,783757	-43,4	358
2003	232,6	266	0,874436	-33,4	498,6
2004	353,2	439,9	0,80291	-86,7	793,1

Kaynak: DEİK Türk-Kazak İş Konseyi, *Türkiye-Kazakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mayıs 2005, s. 4.

Alt yapı, imalat ve sosyal sektörler Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatının artacağı alanlar olsa da, Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan'da yaşanan "devrim" süreçleri Kazakistan'da hükümetin muhalefete ve yabancılara biraz tedbirli yaklaşmasını getirmiş; bu da özellikle muhalefet kanadında yer alan yerel firmalarla ortaklıklara girmiş olan Türk fir-

⁵⁶ Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın kalkınmalarında enerji sektörünün etkileri için bkz. Bilgin, *Hazar'da Son Darbe*.

⁵⁷ DTM ve İGM.

⁵⁸ DEİK Türk-Kazak İş Konseyi, *Türkiye-Kazakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mayıs 2005, s. 4.

malarının keyfi ve usulsüz inceleme ve denetlemelerle büyük cezalara mazur kalmasını doğurmuştur.⁵⁹

“Türkiye’nin Azerbaycan ile olan ticari ve ekonomik ilişkileri diğer bölge ülkelerine kıyasla oldukça yüksek seviyelerde olmasına rağmen, mevcut durum ortak bağlara sahip, ortak bir kültürel mirası paylaşan ve aynı dili konuşan bu iki ülkenin potansiyelini yansıtmaktan uzaktır.”⁶⁰

Tablo 11: Yıllara Göre Türkiye-Azerbaycan Ticareti (Milyon dolar)

Yıllar	İhracat (X)	İthalat (M)	X/M	Denge	Hacim
1992	102,7	35	2,934286	67,7	137,7
1995	161,3	21,7	7,43318	139,6	183
2000	230,4	95,5	2,412565	134,9	325,9
2001	225,2	78	2,887179	147,2	303,2
2002	222,7	61	3,65082	161,7	283,7
2003	307,6	121,5	2,531687	186,1	429,1
2004	401,2	135,2	2,967456	266	536,4

Kaynak: DEİK Türk-Azerbaycan İş Konseyi, *Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 2.

Azeri gümrüklerindeki antrepoların yetersiz olması, uygulanan katma değer vergisinin ithalata denk düşen değerlerden mahsup edilememesi, yurt dışına para transferindeki güçlükler, Azerbaycan perakende sektöründe uygulanan sadeleştirilmiş vergi sisteminin faturasız işlemleri teşvik ederek faturayla çalışan Türk firmalarının rekabet edebilirliğinin azaltılması gibi sorunlar aşıldığı takdirde, Türkiye’nin Azerbaycan’a olan ihracatı hak ettiği boyutlara gelebilecektir.⁶¹

Büyük ölçüde çöllerden oluşan Türkmenistan da, Hazar’daki diğer komşuları gibi başta doğal gaz olmak üzere hidrokarbonlardan elde ettiği gelirle hızla zenginleşmektedir. Türk girişimcisinin Türkmenistan’daki faaliyetleri gözle görülür bir fark yaratmaktadır. Bunda alt yapı, inşaat ve tekstil sektörlerinde Türk firmalarının faaliyetleri önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim Türk firmaları, Türkmenistan’ın imarında oynadıkları rolün yanı sıra, bu ülkenin pamuk üretimini değerlendirecek tekstil sektörünün gelişimini sağlayarak, giderek doğal gaz

⁵⁹ Ibid, s. 6.

⁶⁰ DEİK Türk-Azerbaycan İş Konseyi, *Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 1.

⁶¹ Ibid, s. 4.

bağımlı hale gelen bu ülkenin dış bağımlılığını azaltmaya yönelik önemli bir aşama sağlamışlardır. Bu gelişmelere rağmen 2004 yılı gelindiğinde Türkiye'nin Türkmenistan'la olan dış ticaret hacmi 400 milyon doları bulmamıştır.

Tablo 12: Yıllara Göre Türkiye-Türkmenistan Ticareti (Milyon dolar)

Yıllar	İhracat (X)	İthalat (M)	X/M	Denge	Hacim
2001	105,3	71,7	1,468619	33,6	177
2002	118,4	99	1,19596	19,4	217,4
2003	169	123,7	1,366209	45,3	292,7
2004	214,6	175,5	1,222792	39,1	390,1

Kaynak: DEİK Türk-Türkmen İş Konseyi, *Türkiye-Türkmenistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 2.

Devlet başkanı Türkmenbaşı'nın otokratik tutumu ile ağır bürokrasi pek çok yabancı şirket gibi Türk firmalarının da faaliyetlerini istedikleri kadar derinleştirememesini beraberinde taşımaktadır. Türk işadamlarının özellikle inşaat sektöründe hak edişlerini alamayıp, enerji sektöründe faaliyet gösterememelerinin temelinde ise, Trans-Hazar doğal gaz anlaşması görüşülürken, Türkiye'nin Rusya ile Mavi Akım anlaşmasını hayata geçirmesi sürecinde Türkmenbaşı'nın Türkiye'ye karşı pekişen güvensizliğinin etkileri vardır.⁶² Buna karşın, Türkmenbaşı'nın kendisiyle iyi ilişkiler içerisinde olan başarılı Türk firmaları için büyük destekler sağladığı da belirtilmelidir.⁶³

Türkiye'nin İran'la ilişkilerinin bölgesel istikrarın tesisinde önemli bir rolü vardır.⁶⁴ İran 1990'ların başında girdiği mali güçlükleri artan petrol fiyatlarının yardımıyla aşmış, 1997-1998 arasında düşük seyreden petrol fiyatları nedeniyle yeniden sarsılmakla birlikte, 2000'den itibaren önemli bir büyüme ivmesi yakalamıştır.⁶⁵ 1997'de Hatemi'nin devlet başkanlığına gelmesiyle başlayan modernleşme süreci, 2000'de

⁶² Bkz. Bilgin, "Avrasya Enerji Savaşları", s. 338-330.

⁶³ Bu konuda Çalık Holding ve Költük Holding iki iyi emsaldir. Çalık Holding tekstil, kâğıt, gübre, çimento inşaat ve enerji sektörlerinde faaliyetlerini zenginleştirmeyi başarmış; Türkmenbaşı'nın güvenini kazanan Holding'in başkanı Ahmet Çalık'a Türkmenbaşı tarafından "Tekstil Bakan Yardımcısı" ünvanı verilmiştir. Bkz. DEİK Türk-Türkmen İş Konseyi, *Türkiye-Türkmenistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 1.

⁶⁴ John Calabrese, "Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 25, No 1, Mayıs 1998, s. 75-94.

⁶⁵ Philip Shehadi, "Economic Sanctions and Iranian Trade", *MERIP Reports*, Sayı 98; Adam Tarock, "Iran-Western Europe Relations on the Mend", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 26, No 1, Mayıs 1999, s. 41-61.

reformcuların kazandığı seçimlerle beraber etkisini ekonomik alanda da göstermiş ve yabancı yatırımları teşvik eden bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır. Çoğunlukla muhafazakâr temsilcilerden oluşan İran Güvenlik Konseyi reformlara karşı bir tutum sergilemiş, Şubat 2004'te muhafazakârların iktidara gelmesi ise reformları bir nebze yavaşlatmıştır. Bununla beraber İran kendine has bir modernleşme sürecine girmiştir. Herhangi bir dış müdahale olmadığı takdirde bu süreç muhafazakârların iktidara gelmesi sonrasında görüldüğü gibi bazı yavaşlamalar, geri adımlar yaşasa da, bu sapmalar İran'ın Türkiye'nin önemli ticaret ortaklarından biri olabileceği gerçeğini değiştirmeyecektir. Belirtilmelidir ki; İran'da halen uygulanmakta olan ve 2000-2005 yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Plan, bir yandan yabancı yatırımların ülkeye çekilmesini hedeflerken, diğer yandan kambiyo mevzuatı, bankacılık ve dış ticaret rejiminde de liberalleşme öngörmüştür. Buna paralel olarak istihdama yönelik yatırımlar kararlaştırılmıştır. Bu plan çerçevesinde bir yandan enerji girdilerinde, diğer yandan ise başta ekmek, pirinç, şeker, bitkisel yağ ve buğday olmak üzere temel gıdalarda sübvansiyonların kademeli olarak azaltılması öngörülmüştür.⁶⁶ Sübvansiyonların kalkması ve İran'ın daha üretici bir toplum olması, Türk ihracatçısı için önemli bir kapının açılması anlamına gelecektir.⁶⁷

Tablo 13: Yıllara Göre Türkiye-İran Ticareti (Milyon dolar)

Yıllar	İhracat (X)	İthalat (M)	X/M	Denge	Hacim
1992	455,2	364,8	1,247807	90,4	820
1995	268,4	689,4	0,389324	-421	957,8
2000	235,7	815,7	0,288954	-580	1051,4
2001	360,5	839,8	0,429269	-479,3	1200,3
2002	299,6	918,6	0,326148	-619	1218,2
2003	523,9	1857,1	0,282107	-1333,2	2381
2004 (1-4)	401,2	135,2	2,967456	266	536,4

Kaynak: DEİK Türk-İran İş Konseyi, *Türkiye-İran Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005, s. 1.

⁶⁶ *İhracat Dünyası*; <http://www.ihracatdunyasi.com/>.

⁶⁷ Aynı sektörlere devlet yardımının yoğun olduğu Suriye'nin liberalleşmesi ile Irak'ın bütünlük içerisinde müreffehleşmesinin de benzer bölgesel işbirliği alternatiflerini ortaya çıkarması beklenmektedir.

Tablo 13'de görüldüğü gibi Türkiye'nin İran'la dış ticaretinde açık vermesinin sebebi yaptığı doğal gaz ithalatını karşılayacak ihracatı gerçekleştirememesidir. Türkiye'nin bölgesel işbirliği kapsamında tam olarak değerlendiremediği İran'a, Batılı firmalar girmeye ve gelecek için şimdiden bağlantılar kurmaya başlamışlardır bile. Türkiye'nin İran'la daha sağlam bir zeminde ilişkilerini geliştirmesi, bir yandan Türkiye'nin Avrasya'daki konumunu güçlendirecek, diğer yandan Orta Doğu'daki istikrara katkı sağlayacaktır. Liberalleşme ile istikrarın bir arada yer aldığı İran'ın modernleşmesi, Türkiye'nin bu bölgedeki diğer komşuları olan Irak ve Suriye tarafından izlendiği ölçüde, Türkiye komşularıyla daha yoğun bir dış ticaret ilişkisine kavuşabilecektir.

Sonuç

Türkiye 1980 sonrasında girdiği ithal ikamesinden ihracata yönelik büyüme modeline geçişinde uyguladığı ekonomi politikalarıyla, küresel baskıların olumsuz sonuçlarını yaşarken, nimetlerinden aynı ölçüde faydalanamamıştır. Bu dönüşüme stratejik bir ihracat planının eşlik etmemesi, küresel baskıların olumsuzluğunu pekiştiren önemli bir eksiklik olmuştur. Nitekim Türkiye'nin en büyük sorunu ihracat patlaması yaşadığını sandığı bir dönemde, tarım dahil olmak üzere küçük ve orta büyüklükteki sanayi ve ticari işletmeleri zayıf olduğu alanlara yönelterek rekabetini geliştirememesidir. Dünya ihracatından her geçen gün daha fazla pay alan başta ofis malzemeleriyle bilgi teknolojileri olmak üzere pek çok sektör, Türk ihracat kompozisyonunda yeteri kadar yer almamaktadır. Türk ihracatının öncelikle tekstil, hazır giyim, ev aletleri ve demir çelik olmak üzere belli başlı ürünlere bağımlılığı, coğrafi anlamda daha da pekişmektedir. Türkiye ihracatının yarısından fazlası dünya toplam ihracatının sadece üçte birinin yöneldiği AB ülkelerine yapılmaktadır. Kısa vadede halen Türkiye'nin bulunmadığı, buna karşın dünya ihracatı içinde önemli olan Asya pazarlarına girilmesi gerekirken, öncelikli coğrafyanın bölgesel işbirlikleri için cazip görünen Türkiye'nin Avrasya komşularından oluşturulması gereği bu bölümün önemli sonuçlarındandır.

Türkiye'nin komşularıyla ticareti toplam dış ticaretindeki hacmi ile gelişmiş ülkelerin komşularıyla yaptıkları ticaretin toplam dış ticaret hacimlerindeki yeri karşılaştırıldığında, Türkiye'nin bölgesel işbirliği alanında büyük eksiklikleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu eksiklikler gelecek için bir nevi fırsatlar zinciri de yaratmaktadır, çünkü orta vadede bu bölgelerin dünya pazarlarıyla bütünleşmesi kaçınılmaz görünmektedir. Kalkınma anlamında batısı ve doğusu arasında giderek açılan bir farktan muzdarip olan Türkiye, 20 yıl içerisinde Avrasya ülkelerinin cazip pazarlar olacağını şimdiden görüp, ihracat kompozisyonunu hem ürün hem de coğrafya bazında yeniden konumlandırmalıdır.

Bu yapıda, Türkiye'nin öncelikle yakın çevresinde yer alan Avrasya ülkeleriyle bölgesel işbirliğini arttırması bir zorunluluk olarak belirmektedir. Buna karşılık siyasi ve tarihsel anlamda Rusya tarafından sahiplenilen Avrasyacılık kavramında Türkiye'nin kendisine yer bulması kolay değildir. Nitekim Rusya, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın gerçekleştirmek üzere oldukları Avrasya Ekonomik Birliği, Türk ihracatçısını bölgede bekleyen en önemli tehlikedir. Bu arada, eski Doğu Bloğu ülkelerinin Türkiye'den önce AB'ye tam üye olmaları, Türkiye'nin AB kapısında beklediği süreci dış ticaret açısından daha sancılı kılmaya namzettir. Buna bir de Çin, Pakistan, Hindistan, Vietnam ve Kamboçya gibi ülkelerden artarak gelen fiyat rekabeti eklendiğinde, Türkiye'nin işinin hiçte kolay olmadığı anlaşılacaktır.

Tüm bu olumsuz gelişmelerin vuku bulduğu bir dönemde Türkiye Avrasya'nın başta doğal gaz olmak üzere sunduğu enerji kaynaklarından, fiyat ve ödeme koşulları bakımından tam olarak yararlanamamış ve Azerbaycan'la beraber Türkmenistan'ın da içinde yer aldığı bir doğal gaz tedarik sistemini kuramamıştır. Bu durum Türkiye'nin doğal gazını önemli ölçülerde elektrik üretiminde kullanıyor olmasından hareketle, üretimi ilgilendiren maliyet dezavantajlarını da beraberinde taşımaktadır. Türkiye'nin ihracatını Avrasya pazarına daha çok yönlendirirken, başta doğal gaz olmak üzere bu bölgede yer alan ülkelerle yaptığı enerji anlaşmalarını, maliyet ve ödeme koşulları açısından daha dikkatli değerlendirmesi gerekmektedir.

Bu yapıda, Avrasya girişiminin Avrupa'nın alternatifi değil tamamlayıcısı olduğu, bu süreçte başta Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve İran'la olmak üzere, bölgesel işbirliklerinin arttırılması gerektiği ve Türk ihracatçısının kısa zaman içerisinde karşılaşacağı daha yoğun fiyat rekabetine karşı marka ve tanıtım altyapısını şimdiden hazırlamasının Türkiye için artık bir politika seçeneği değil, alternatifsiz tek yol olduğu açıktır. *Turquality* kavramının ürün-servis-satış sonrası hizmet arasındaki ilişkilerin yükselen kalitesini yansıtacak şekilde oluşturulması ve bu oluşumda yeni Türk markalarının tutundurulması, yakın gelecekte artması muhtemel fiyat rekabetine karşı Türkiye'nin en önemli kozu olacaktır. Kısacası Türkiye bu ülkelerle ekonomik ilişkilerini bir yandan bu coğrafyanın sunduğu enerji kaynaklarını maliyet açısından değerlendirecek şekilde geliştirmeli, diğer yandan Avrasya'ya yaptığı ihracatı çeşitlendirerek arttırarak, 1995 Gümrük Birliği sonrası ihracatın Avrupa'ya aşırı yönelik yapısının doğurabileceği sakıncaları şimdiden çözmelidir. Bu hususların gerçekleştirilmesi durumunda Türkiye'nin kendini "Avrasya kaplanı" olarak konuşturması şaşılacak bir sonuç olmayacaktır.

Summary

Turkey's commitment to integration within the global economy, which started in the 1980s, gained a very unique characteristic after implementation of the Customs Union Agreement with the European Union (EU) in 1995. Above all, Turkey's foreign trade with EU members increased rapidly. Nevertheless, Turkey's long history of integration with EU is full of delays and specific treatments that decelerate Turkey's integration process. Problems with the EU occasionally lead to a call for alternatives such as Eurasianism. This article suggests that despite the fact that it is very difficult to find a room within the political definition of Eurasia, and that it is not practically possible and profitable to decrease foreign trade with the EU, it is imperative that Turkey increase its exports to Eurasia while improving the conditions of its imports, especially concerning energy and raw materials of this region.

Turkey's foreign trade is characterized by an awkward characteristic which is apart from global trends. This awkward characteristic has a dual structure. First of all, it is obvious that the Customs Union with EU, the parity difference between the Euro and the Dollar on behalf of the first and overvalued New Turkish Lira encourage Turkey's imports from the Dollar zone and forward exports to the Euro zone. As a matter of fact, current figures indicate that EU members, which constitute 37 % of World exports, take 52 % of Turkey's exports. Meanwhile, Asia and North America, which take correspondingly 24 % and 22 % of World exports are neglected by Turkish exporters, whereby Turkey's exports, to Asia and North America remain at 3 % and 11 % respectively.

The second problem arises from the imbalance between sectors. Turkey's post-1980 transformation rapidly increased the proportion of exports of industrial products to 82 %. This shift is remarkable because until the 1980s Turkey was an agricultural country, which suffered from decreasing World prices. However, it should be mentioned that 34 % of industrial exports are textiles. Furthermore, goods, the sales of which are rapidly increasing in global markets, have remained out of Turkey's production composition. This negligence becomes remarkable when the places of sectors in total exports are compared with regard to those of Turkey and World totals especially in office equipment (14 % World, 3% Turkey) and chemicals (10 % World, 4% Turkey) as well as in computer wares. Meanwhile textiles seem overweighed (3% World, 13% Turkey).

Problems which arise from this awkward structure tend to be exacerbated by current developments around Turkey as well as in global markets: 1- High costs of energy and raw materials imported from

Eurasian countries. 2-the Full EU membership of East European countries, whose production composition is similar to that of Turkey, in an era in which it is not possible to forecast when Turkey's process of integration with EU will lead to full membership 2- Eurasian Customs Union, which is on the way to be ing vitalized by excluding Turkey 3- the global price competition exacerbated by China and India especially in the textile sector.

Consequently, Turkey, first of all, needs to ameliorate the conditions of natural gas treaties signed with Eurasian countries in order to acquire a cost advantage. Along with this improvement, Turkey's greater emphasis on the concept of TURQUALITY®, as a means of sound branding, promises to offer it a competitive advantage. Both purposes should be strengthened by a strategic foreign trade policy vis-à-vis Eurasian neighbors.

Turkey's foreign trade with its Eurasian neighbors is increasing steadily. Foreign trade with Eurasian neighbors constituted 15,8 % of total foreign trade in 1999, 18 % in 2000, 20,1 % in 2001 and 18,6 % in 2002. Indeed, Turkey's trade with Eurasia increased from 2 billion USD in 1992 to 17 billion USD in 2004. Eurasian countries recently took about 10 % of Turkey's total foreign trade. There are two controversies regarding these figures. Firstly, the rise in foreign trade is an outcome of Turkey's increasing energy imports from Eurasia in coincidence with rising oil prices. Secondly, this figure remains insufficient when compared with the foreign trade composition of developed countries with their neighbors. As a matter of fact, the neighbors of France constitute 59,9 % of its total foreign trade; while the same figure appears as 37,91 % for Germany and its neighbors; 77,87 % for Canada and its neighbors; and 31,2 % for the US and their neighbors.

There is no doubt that Turkey's eastern border neighbors are characterized by an insecure political and or economic environment. At this point, Russia, Ukraine, Georgia, Kazakhstan, Azerbaijan, Turkmenistan and Iran offer opportunities to Turkey. First of all, Russia, Kazakhstan, Azerbaijan and Iran are exporters of energy and raw materials which means that Turkey may acquire cost advantages. Secondly, these countries quadrupled their revenues obtained from rising oil prices which offer significant opportunities to Turkish exporters. Meanwhile, Ukraine and Georgia are not only emerging markets but also appear as strategic partners concerning Turkey's foreign trade. If Turkey manages to overcome the pressures coming from its neighborhood and global markets by improving its relations with these countries, it shall not be so surprising to witness the rise of this country asa Eurasian Tiger.

Kaynakça

- Alkin, Kerem, "İhracatçının geleceği Avrasya'da", *Dünya Gazetesi*, s. 405. http://www.dunyagazetesi.com.tr/dunya_assets/newsfiles/bakis5.pdf
- Aydın, Mustafa, "Turkey and Central Asia: Challenges of Change", *Central Asian Survey*, Cilt 15, No 2, 1996.
- Bagwell, Kyle ve Staiger, Robert W., "The WTO as a Mechanism for Securing Market Access Property Rights: Implications for Global Labor and Environmental Issues", *The Journal of Economic Perspectives*, Cilt 15, No 3. 2001.
- Balmaceda, Margarita Mercedes, "Gas, Oil and the Linkages between Domestic and Foreign Policies: The Case of Ukraine", *Europe-Asia Studies*, Cilt 50, No 2, Mart, 1998.
- Barlow, Robin ve Şenses, Fikret, "The Turkish export boom: Just reward or just lucky?", *Journal of Development Economics*, Cilt 48, No 1, Ekim 1995.
- Başağa, "Komşu Ülkelerle Ticaretimiz" *Uluslararası Ekonomik Sorunlar*, Sayı IX, Mayıs 2003. http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/Yayinlar/DisisleriBakanligi/Yayinlari/EkonomikSorunlarDergisi/Sayi9/
- Bilgin, Mert, *Avrasya Enerji Savaşları*, İstanbul, IQ Yayınları, 2005.
- _____, *Hazar'da Son Darbe*, İstanbul, IQ Yayınları, 2005.
- _____, "Hazar'a Kıyıdaş Türkî Cumhuriyetlerde Devletin Özgül Gelişimi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Kış, 2004.
- _____, "The Emerging Caspian Energy Regime and Turkey's New Role", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt 34, 2003.
- Calabrese, John, "Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 25, No 1, Mayıs, 1998.
- "China, India to Build Strategic Partnership", *Xinhua News Agency*, 12 Nisan 2005. <http://www.china.org.cn/english/2005/Apr/125627.htm>
- DEİK Türk-Azerbaycan İş Konseyi, *Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005.
- DEİK Türk-Gürcü İş Konseyi, *Türkiye-Gürcistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005.
- DEİK Türk-İran İş Konseyi, *Türkiye-İran Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005.
- DEİK Türk-Kazak İş Konseyi, *Türkiye-Kazakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mayıs 2005.
- DEİK Türk-Rus İş Konseyi, *Türkiye-Rusya Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005.
- DEİK Türk-Türkmen İş Konseyi, *Türkiye-Türkmenistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005.

- DEİK Türk-Ukrayna İş Konseyi, *Türkiye-Ukrayna Ticari ve Ekonomik İlişkileri*, Mart 2005.
- Dugin, Aleksandr, *Rus Jeopolitiği-Avrasyacı Yaklaşım*, İstanbul, Küre Yayınları, 2004
- Esfahani, Hadi Salehi, "Fatal attraction: Turkey's troubled relationship with the European Union", *The Quarterly Review of Economics and Finance*, Cilt 43, No 5, Kış 2003.
- Gleason, Gregory "Inter-State Cooperation in Central Asia from the CIS to the Shanghai Forum", *Europe-Asia Studies*, Cilt 53, No 7, Kasım 2001.
- Günay, M. Kemal, *2003-2004 Yıllarında Türkiye'nin Dış Ticaretine İlişkin Gelişmeler*, DTM. <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/Ekimdergi2004/Kemal.htm>
- Güzel, Ülker, "Türk Dış Ticaretinde Ülke Ve Sektör Açısından Stratejik Planlama", *Asomedyaya*, Mayıs 2003.
- Irwin, Douglas A., "The GATT in Historical Perspective", *The American Economic Review*, Cilt 85, No 2, 1995.
- Ishboldin, Boris, "The Eurasian Movement", *Russian Review*, Cilt 5, No 2, Bahar, 1946.
- İhracat 2004-2006 Stratejik Planı (İSP 2004-2006)*, Ankara, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracat Genel Müdürlüğü, 2002.
- İnsel, Ahmet, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul, Birikim Yayınları, 2001
- Kafaoğlu, Arslan Başer, *Türkiye Ekonomisi: Yakın Tarih 1*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004.
- Kanbolat, Hasan, "Avrasya Ekonomi Birliği'ne Ermenistan Katılabilir mi?", *Haberanaliz*, 12 Nisan 2005. <http://www.haberanaliz.com/detay.php?detayid=1577>
- Kılıçkaya, Hüsamettin, "Komşu ve Çevre Ülkeler İle Ticareti Geliştirme Stratejisi", *Uluslararası Ekonomik Sorunlar*, Sayı XV, Kasım 2004. http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/Yayinlar/DisisleriBakanligiYayinlari/EkonomiK SorunlarDergisi/Sayi15/
- Kılıçoğlu, Ahmet, "Yeni Bir Milli İhracat Stratejisi", *Asomedyaya*, Aralık 2002.
- Keyder, Nur, "2003 Yılında Kur ve Maliyetin İhracat ve İthalat Üzerindeki Etkisi", *Asomedyaya*, Ocak 2004.
- Öniş, Ziya, "An awkward partnership: Turkey's relations with the European Union in comparative-historical perspective", *Journal of European Integration History*, Cilt 7, No 1, 2001.
- _____, "Globalisation and Financial Blow-Ups in the Semi-Periphery: Perspectives on Turkey's Financial Crisis of 1994", *New Perspectives on Turkey*, Cilt 15, Kış 1996.

Parasız, İlker, *1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, Bursa, Ezgi Yayınları, 1998.

Resmi Gazete, TURQUALITY® Sertifikasının Düzenlenmesine İlişkin Tebliğ, 22.12.2004 tarihli ve 25678 sayılı *Resmi Gazete*.

Resmi Gazete, Yurt Dışında Milli veya Bireysel Düzeyde Gerçekleştirilen Fuar Katılımlarının Desteklenmesine İlişkin 2001/4 No.'lu Tebliğ, 23.03.2001 tarih ve 24351 sayılı *Resmi Gazete*.

Resmi Gazete, İhracat, İhracat Sayılan Satış ve Teslimler ile Döviz Kazandırıcı Hizmet ve Faaliyetlerde Vergi, Resim ve Harç İstisnası Hakkında Tebliğ, 14/1/2000 tarih ve 23933 sayılı *Resmi Gazete*.

"Rusya Pazarına Toplu bir Bakış", *İhracat Dünyası*, Aralık 2003. <http://www.ihracatdunyasi.com/guncel64.html>

Sabelnikov, Leonid, "Russia on the Way to the World Trade Organization", *International Affairs*, Cilt 72, No 2, 1996.

Shehadi, Philip, "Economic Sanctions and Iranian Trade", *MERIP Reports*, No 98, Iran Two Years After, Temmuz-Ağustos 1981.

Smith, Graham, "The Masks of Proteus: Russia, Geopolitical Shift and the New Eurasianism", *Transactions of the Institute of British Geographers*, Cilt 24, No 4, 1999.

Şafak, Erdal, "Tekstilcilere Bravo", *Sabah*, 12 Mayıs 2005.

Tang, Shiping, "Economic Integration in Central Asia: The Russian and Chinese Relationship", *Asian Survey*, Cilt 40, No 2, Mart 2000.

Tarock, Adam, "Iran-Western Europe Relations on the Mend", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 26, No 1, Mayıs, 1999.

T.C. Başbakanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın Ukrayna Ziyareti ve Türk- Ukrayna İş Konseyi 13. Ortak Toplantısı, *Toplantı Metni*, 1 Nisan 2004. http://www.deik.org.tr/faaliyet_raporlari_arsiv.asp?councilId=&activityId=583

TİM, <http://www.tim.org.tr/>

Truscott, Peter, *Russia First: Breaking with the West*, London, I. B. Tauris, 1997.

Tüzmen, Kürşad, "Türkiye'nin AB'ne Üyelik Sürecinde Rusya ile İlişkilerimiz", *Asomedy*, Kasım-Aralık 2004.

Tüzmen, Kürşat, "Bölgesel İşbirliği Vurgusu", *CNNTURK*, 18 Mart 2005.

http://www.cnnturk.com.tr/arama/haber_detay.asp?PID=0040&haberID=80940

Uygur, Ercan, "Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri", *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 2001/1, 7 Nisan 2001.

Wishnick, Elizabeth, "Russia and China: Brothers again?", *Asian Survey*, Cilt 41, No 5, 2001.

- Yasin, Evgeni, "The Economic Space of the Former Soviet Union, Past and Present", John Williamson (der.) içinde, *Economic Consequences of Soviet Disintegration*, Washington, Institute for International Economics, 1993.
- Yeldan, Erinç, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- Yentürk, Nurhan, "Ajustement et accumulation: La Turquie", *Canadian Journal of Development Studies*, Cilt 19, No 1, 1998.
- Yükseker, Deniz H., *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.